

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

**ΣΧΟΛΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ & ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ : ΑΓΩΓΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Μύθοι και ιστορική πραγματικότητα μέσω πολιτιστικών διαδρομών

Εκπαιδευτική αξιοποίηση

Διπλωματική Εργασία

Αντωνίου Ζαχαρούλα

Αθήνα, 2019

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

**ΣΧΟΛΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ, ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ & ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ & ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ : ΑΓΩΓΗ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

**Τσάρτας Πάρις (Επιβλέπων)
Καθηγητής, Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας,
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο**

**Μαλινδρέτος Γεώργιος
Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας,
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο**

**Σδράλη Δέσποινα
Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας,
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο**

Η Αντωνίου Ζαχαρούλα

δηλώνω υπεύθυνα ότι:

- 1)** Είμαι ο κάτοχος των πνευματικών δικαιωμάτων της πρωτότυπης αυτής εργασίας και από όσο γνωρίζω η εργασία μου δε συκοφαντεί πρόσωπα, ούτε προσβάλλει τα πνευματικά δικαιώματα τρίτων.

- 2)** Αποδέχομαι ότι η ΒΚΠ μπορεί, χωρίς να αλλάξει το περιεχόμενο της εργασίας μου, να τη διαθέσει σε ηλεκτρονική μορφή μέσα από τη ψηφιακή Βιβλιοθήκη της, να την αντιγράψει σε οποιοδήποτε μέσο ή/και σε οποιοδήποτε μορφότυπο καθώς και να κρατά περισσότερα από ένα αντίγραφα για λόγους συντήρησης και ασφάλειας.

Σε τρεις σπουδαίες γυναίκες,
τη μητέρα μου
και τις κόρες μου

Θέλω να ευχαριστήσω τον έξοχο λαβύρινθο
που αποτελούν τα πράγματα και οι αιτίες
γι' αυτή την ποικιλία των πλασμάτων
που αποτελούν το μοναδικό τούτο σύμπαν,
για το νου που δε θα σταματήσει να ονειρεύεται
πάνω στα χνάρια του λαβύρινθου.....

Χόρχε Λουίς Μπόρχες, Άλλο ποίημα των δώρων
(μτφρ, Δ. Καλοκύρης)

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή κ. Τσάρτα, για τον ενθουσιασμό που μου μετέδωσε για το αντικείμενο των πολιτιστικών διαδρομών και για την πολύτιμη καθοδήγηση του κατά τη διάρκεια συγγραφής της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Ευχαριστίες επίσης οφείλω στα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής κ. Γεώργιο Μαλινδρέτο και κ. Δέσποινα Σδράλη, που με τη διδασκαλία τους διέυρυναν το ανθρωπιστικού προσανατολισμού υπόβαθρό μου.

Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στον κ. Ηλία Μαριολάκο, ομότιμο καθηγητή Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, για την πολύτιμη συμβολή του στη μύησή μου στον γοητευτικό κόσμο του επιστημονικού κλάδου της Γεωμυθολογίας.

Θα ήθελα επιπλέον να απευθύνω τις ευχαριστίες μου στον κ. Γεώργιο Δερμιτζόγλου, υποψήφιο διδάκτορα του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου, που αποδείχθηκε πολύτιμος φίλος, αρωγός και συμπαραστάτης, κατά τη διάρκεια των σπουδών μου.

Τέλος θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω τον κ. Πέτρο Τραντά, εκπαιδευτικό ερευνητή, χωρίς την παρακίνηση του οποίου δεν θα είχα αρχίσει το υπέροχο ταξίδι των μεταπτυχιακών σπουδών.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Περίληψη στα Ελληνικά	9
Περίληψη στα Αγγλικά	10
Κατάλογος Εικόνων	11
Κατάλογος Πινάκων	13
Συντομογραφίες	14
Εισαγωγή	15
Κεφ. 1: Το φαινόμενο του τουρισμού	18
1.1. Γενική θεώρηση της έννοιας	18
1.2. Σύγχρονες τάσεις στον τουρισμό	18
1.3. Ο πολιτισμικός τουρισμός	20
1.4. Πολιτισμική και φυσική κληρονομιά	22
1.5. Οι πολιτιστικές διαδρομές	23
Κεφ. 2: Η Αττική	25
2.1. Η Αττική ως γεωγραφικός χώρος	25
2.2. Η Αττική στο πέρασμα του χρόνου	26
2.3. Η φυσικογεωλογική εξέλιξη Αττικής και Σαρωνικού	28
Επιπτώσεις των κλιματικών μεταβολών στο τοπίο	
Κεφ. 3: Ελληνική μυθολογία: μια γεωλογική προσέγγιση	34
3.1. Η έννοια του μύθου	34
3.2. Ιδιαιτερότητες της ελληνικής μυθολογίας	34
3.3. Θεογονικό σύστημα των αρχαίων Ελλήνων και περιβάλλον	35
Κεφ. 4: Ανάπτυξη πολιτιστικής διαδρομής:	39
«Αττική, τόπος ιερός: Στα βήματα των θεών και των ανθρώπων»	
4.1. Προϋποθέσεις και κριτήρια σχεδιασμού - στοχοθεσία	39
4.2. Χάραξη διαδρομής	41
4.2.1. Θριάσιο πεδίο – Ελευσίνα	41
4.2.2. Ράριο πεδίο	49
4.2.3. Ρειτοί	51
4.2.4. Ελαιώνας	55
4.2.5. Υμηττός	60

4.2.5.1. Ιερά Ομβρίου Διός και Απόλλωνος Προοψίου	63
4.2.5.2. Μονή Καισαριανής	65
4.2.6. Βραυρώνα	70
4.3. Υλοποίηση διαδρομής	75
4.4. Περιβάλλον υλοποίησης - SWOT Ανάλυση	78
4.5. Μέθοδοι και πολιτικές προώθησης	83
Κεφ. 5: Συμπεράσματα – προτάσεις	85
Βιβλιογραφία	88

Περίληψη στα Ελληνικά

Κατά τη διάρκεια των προϊστορικών χρόνων και ιδιαίτερα κατά τα τελευταία 18.000 έτη πριν από σήμερα, πολλές φυσικογεωγραφικές και κλιματικές μεταβολές έλαβαν χώρα στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής και του Σαρωνικού Κόλπου. Παράλληλα αυτή η περιοχή είναι από τις πιο ιερές της αρχαίας Ελλάδας, καθώς σχετίζεται με τη γέννηση και τη δραστηριοποίηση πολλών θεών και ηρώων.

Η παρούσα μελέτη προσεγγίζει τη σχέση αυτών των γεωπεριβαλλοντικών μεταβολών με την ελληνική μυθολογία, καθώς αυτές αποτυπώνονται σε αρκετούς μύθους, σύμφωνα με τον επιστημονικό κλάδο της Γεωμυθολογίας. Επιπρόσθετα, σε επιλεγμένους αρχαιολογικούς χώρους στην Αττική, μελετήθηκαν τα ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του παρελθόντος και το γεωμυθολογικό υπόβαθρό τους, σε συνδυασμό με αρχαιολογικά και γεωγραφικά δεδομένα που αντλήθηκαν από αρχαία ελληνικά και περιηγητικά κείμενα από το 17^ο μέχρι και το 19^ο αιώνα.

Ως απόσταγμα αυτής της μελέτης, αναπτύσσεται ένα καινοτόμο τουριστικό προϊόν, μια πολιτιστική διαδρομή στην Αττική, βασισμένη σε αυτό το συσχετισμό, με ονομασία «Αττική, τόπος ιερός: Στα βήματα των θεών και των ανθρώπων».

Εν συνεχεία, χρησιμοποιώντας το μεθοδολογικό εργαλείο της ανάλυσης SWOT προσδιορίζονται οι ευμενείς και δυσμενείς παράγοντες του εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος που είναι δυνατό να επηρεάσουν την υλοποίηση του προϊόντος.

Συμπληρωματικά, διατυπώνονται συμπεράσματα και προτάσεις για περαιτέρω έρευνα καθώς και ανάλογες πολιτιστικές διαδρομές, ως ένα δυναμικό προϊόν που δύναται να συνεισφέρει στην τουριστική ανάπτυξη της Ελλάδας. Τέλος οι διαδρομές αυτές είναι δυνατό να αξιοποιηθούν στην εκπαίδευση και να συμβάλλουν στην περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση.

Λέξεις κλειδιά: προϊστορική Αττική, γεωμυθολογία, πολιτιστική διαδρομή

Abstract

During prehistoric times and especially during the last 18.000 years many physicogeographical and climatic changes have been taken place in the Aegean and circum-aegean area, especially in the area of Attica and the Saronic Gulf. Moreover, this region is one of the most sacred of ancient Greece, as it is related to the birth and activity of many gods and heroes.

The present study examines the correlation of these geo-environmental changes in Attica with Greek mythology, as they are mentioned in various myths, according to the scientific field of Geomythology. In addition, specific archaeological sites in Attica were studied in a combination of their geomythological dimension with archaeological and geographical information, derived from ancient Greek texts and travel writings of the 17th-19th century.

As a result of this research is the development of an innovative cultural tour in Attica, based on this correlation, named as “Attica, sacred area: Following the steps of gods and humans.”

Moreover, SWOT analyses were conducted in order to identify the key- factors of the internal and external environment that could impact the product.

Finally, conclusions are made, as well as proposals for further research and similar cultural tours, as a dynamic product that may contribute to the development of tourism in Greece. These tours are also important for educational purposes and can be useful in order to cultivate environmental awareness.

Keywords: prehistoric Attica, geomythology, cultural tour

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1.	Κύριοι λόγοι διακοπών Ευρωπαίων πολιτών	19
Εικ. 2	Κορυφαίοι προορισμοί διακοπών	20
Εικ. 3	Τα όρη της Αττικής	25
Εικ. 4	Ποτάμια και ρέματα της Αττικής	25
Εικ. 5	Οι φυλές της αρχαίας Αττικής	26
Εικ. 6	Ο Σαρωνικός κόλπος (18.000 π.α.σ.)	29
Εικ. 7	Ο Σαρωνικός Κόλπος (12.000 π.α.σ.)	29
Εικ. 8	Ο αιγαιακός και περι-αιγαιακός χώρος (18.000 π.α.σ.)	30
Εικ. 9	Ο αιγαιακός και περι-αιγαιακός χώρος (12.000 π.α.σ.)	31
Εικ. 10	Ο αιγαιακός και περι-αιγαιακός χώρος (10.000 π.α.σ.)	31
Εικ. 11	Ο αιγαιακός και περι-αιγαιακός χώρος (7.000 π.α.σ.)	31
Εικ. 12	Οι γενιές των θεών σύμφωνα με τη Θεογονία του Ησιόδου	35
Εικ. 13	Οι γενιές των θεών και οι κλιματικές μεταβολές	38
Εικ. 14	Τοπογραφικός χάρτης Θριάσιου Πεδίου	41
Εικ. 15	Η Κυχρεία λίμνη (18.000 π.α.σ.)	44
Εικ. 16	Η Κυχρεία λίμνη (12.000 π.α.σ.)	44
Εικ. 17	Η Κυχρεία λίμνη (7.000 π.α.σ.)	45
Εικ. 18	Η Κυχρεία λίμνη σήμερα ως τμήμα του Σαρωνικού	45
Εικ. 19	Τοπογραφικό σχέδιο του δήμου της Ελευσίνος, με το Ιερό της Δήμητρος και της Κόρης (Περσεφόνης)	46
Εικ. 20	Ο Τριπτόλεμος σε φτερωτό άρμα, πριν αναχωρήσει για να διδάξει στον κόσμο την καλλιέργεια της γης	47
Εικ. 21	Δήμητρα, Περσεφόνη και αγόρι	47
Εικ. 22	Καλλίχορον φρέαρ	48
Εικ. 23	Πλουτώνειο σπήλαιο	49
Εικ. 24	Λίμνη Περσεφόνης (Κουμουνδούρου)	51
Εικ. 25	Η περιοχή των λιμνών σήμερα	52
Εικ. 26	Τμήμα της Ιεράς Οδού κοντά στους Ρειτούς	53
Εικ. 27	Το ψηφισματικό ανάγλυφο για τη γεφύρωση των Ρειτών	54
Εικ. 28	Οι λίμνες Ρειτών το 1940	55
Εικ. 29	Η θέση της λίμνης της Δήμητρας στα σημερινά ΕΛ.ΠΕ.	55
Εικ. 30	Η περιοχή του Ελαιώνα σήμερα	56
Εικ. 31	Μάζεμα ελιάς	56
Εικ. 32	Άποψη της Αθήνας από τον Ελαιώνα	57
Εικ. 33	Η «Ιερή ελιά του Πλάτωνα» στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών	58
Εικ. 34	Δυτικό αέτωμα Παρθενώνα (Έριδα Αθηνάς-Ποσειδώνα)	59
Εικ. 35	Αναπαράσταση της δυτικής πλευράς του Ερεχθείου με την ιερή ελιά	59
Εικ. 36	Χάρτης Υμηττού και Ιερών του	61
Εικ. 37	Η θέση των Ιερών Ομβρίου Διός και Προοπίου Απόλλωνος	64
Εικ. 38	Σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από το χώρο των Ιερών	64
Εικ. 39	Η ανάβαση στο χώρο των Ιερών	65
Εικ. 40	Μονή Καισαριανής και Αισθητικό Δάσος	66
Εικ. 41	Εσωτερικό του καθολικού Μονής Καισαριανής	67
Εικ. 42	Το καθολικό της Μονής Καισαριανής	67
Εικ. 43	Σχέδιο Μονής Καισαριανής του Μπάρσκι	68

Εικ. 44	Αισθητικό Δάσος Υμηττού	68
Εικ. 45	Χάρτης Αισθητικού Δάσους Υμηττού	69
Εικ. 46	Βοτανικός Κήπος	69
Εικ. 47	Παράλια Ανατολικής Αττικής (18.000 π.α.σ.)	70
Εικ. 48	Παράλια Ανατολικής Αττικής (10.000-9.000 π.α.σ.)	70
Εικ. 49	Ο Ερασίνος ποταμός και ο ναός Βραυρωνίας Αρτέμιδος	71
Εικ. 50	Θέση Ιερού Αρτέμιδος και αρχαιολογικού χώρου Βραυρώνας	71
Εικ. 51	Ο ναός της Αρτέμιδος	72
Εικ. 52	Η υποδοχή της Ιφιγένειας στη Βραυρώνα από το Δία, τη Λητώ, τον Απόλλωνα και την Αρτέμιδα	73
Εικ. 53	Η πομπή των μικρών άρκτων	74
Εικ. 54.α.	1η διαδρομή [Εθνική Άμυνα –Κορωπί – Ιερό Ομβρίου Διός-Ιερό Αρτέμιδος(Βραυρώνα) –Άρτεμις]	76
Εικ. 54.β.	1η διαδρομή [Άρτεμις – Μονή Καισαριανής (Αισθητικό Δάσος)- Εθνική Άμυνα]	77
Εικ. 55.α.	2η διαδρομή [Εθνική Άμυνα – Γεωπονικό Πανεπιστήμιο (Ελαιώνας) - Λίμνη Κουμουνδούρου(Ρειτών) - Αρχαιολογικός χώρος Ελευσίνας (Θριάσιο/Ράριο Πεδίο) – Ελευσίνα]	77
Εικ. 55.β.	2η διαδρομή [Ελευσίνα - Μονή Καισαριανής (Αισθητικό Δάσος) – Εθνική Άμυνα]	78

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίν.1	Ανάλυση SWOT σε σχέση με το τουριστικό προϊόν «Πολιτιστικές διαδρομές»	σ.81
Πίν.2	Ανάλυση SWOT σε σχέση με το τουριστικό προϊόν της Αττικής	σ.82

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

αι.	αιώνας
Ανατ.	Ανατολική
Εικ.	Εικόνα
μ.	μέτρα
Μ.Μ.Ε.	Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
μ.Χ.	μετά Χριστόν
Ν.	Νότιος
Ν.Α.	Νοτιοανατολική
π.α.σ.	πριν από σήμερα
Πιν.	Πίνακας
π.Χ	προ Χριστού
χλμ.	χιλιόμετρα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στον ευρύτερο χερσαίο και θαλάσσιο χώρο της Αττικής και ειδικότερα του Σαρωνικού Κόλπου διαδραματίζεται ένα μεγάλο μέρος της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας, καθώς αυτός αποτελεί μια από τις ιερότερες περιοχές της αρχαίας Ελλάδας (Μαριολάκος- Θεοχάρης, 2001, 405).

Ο χώρος αυτός, έχοντας συμβάλλει καθοριστικά στη δημιουργία του παγκόσμιου και κυρίως του δυτικού πολιτισμού, παρουσιάζει ενδιαφέρον ως προς τη μελέτη της επίδρασης του γεωπεριβάλλοντος στην ανάπτυξη αυτού του πολιτισμού αλλά και στην πνευματική εξέλιξη του *Homo sapiens*¹. Στον ευρύτερο αιγαίο και περιαιγαίο χώρο είναι δυνατό να ανιχνευτούν οι ρίζες του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, άρρηκτα συνδεδεμένες με την εξέλιξη του φυσικογεωγραφικού συστήματος στο Κεντρικό Αιγαίο, στις Κυκλάδες, στον Ευβοϊκό, και κυρίως στο Σαρωνικό (Μαριολάκος, 2001, 4).

Αναμφισβήτητα το γεωπεριβάλλον και οι κλιματικές μεταβολές αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για την πορεία της εξέλιξης του ανθρώπου, καθώς δεν είναι τυχαίο ότι όλα τα μεγάλα πολιτιστικά επιτεύγματα της αρχαιότητας πραγματοποιήθηκαν από λαούς που ζούσαν σε περιοχές με ήπιο κλίμα. Στον ελλαδικό χώρο ειδικότερα, οι ευνοϊκές κλιματικές συνθήκες συντέλεσαν στη δημιουργία ενός πολιτισμού υψηλού επιπέδου (Μαριολάκος, 2002, 2068).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των κλιματικών μεταβολών των τελευταίων 200.000 ετών, οπότε εμφανίζεται και ζει ο *Homo neanderthalensis*. Ειδικότερα η περίοδος των τελευταίων 18.000 – 20.000 ετών π.α.σ., μετά το τέλος δηλαδή της τελευταίας παγετώδους και την αρχή της τελευταίας μεσοπαγετώδους περιόδου, είναι καθοριστική. Είναι η περίοδος, κατά την οποία, ο *Homo sapiens* έχει μείνει μόνος² και βιώνει τις θεαματικές κλιματικές αλλαγές της τελευταίας μεσοπαγετώδους περιόδου.

Αρχίζει τότε μία νέα κλιματική εποχή, κατά την οποία παρατηρείται σχετικά απότομη αύξηση της μέσης ετήσιας θερμοκρασίας του πλανήτη, με συνέπειες όχι μόνο στη διαμόρφωση του ανάγλυφου, στην πανίδα και στη βλάστηση, αλλά κυρίως στον άνθρωπο, στον τρόπο διαβίωσής του και στη μετέπειτα εξέλιξή του (Μαριολάκος, 2001, 5).

¹ Στο γεωλογικό δυναμικό ενός τόπου περιλαμβάνονται τα ηφαίστεια, οι σεισμοί και ο ορυκτός πλούτος, ενώ στο φυσικογεωγραφικό το έδαφος, το κλίμα, το ανάγλυφο και η κατανομή ξηράς και θάλασσας (Μαριολάκος, 2001, 4-5).

² Από θέσεις στην Ευρώπη έχει αποδειχθεί ότι ο *Homo sapiens Neanderthalensis* χάνεται μετά τα 40.000 περίπου χρόνια π.α.σ., οπότε μένει μόνος του ο σύγχρονος άνθρωπος.

Διαπιστώνοντας το κενό στην έρευνα, στην παρούσα εργασία επιχειρείται, με τη συμβολή της γεωλογίας, η καταγραφή των παλαιο-γεωπεριβαλλοντικών συνθηκών και των φυσικογεωλογικών διεργασιών που έλαβαν χώρα στο χερσαίο και θαλάσσιο χώρο της Αττικής. Στόχο της μελέτης αποτελεί και ο συσχετισμός της ελληνικής μυθολογίας με αυτές τις φυσικογεωγραφικές και κλιματικές μεταβολές καθώς και η ανάδειξη της γεωπεριβαλλοντικής ερμηνείας της, σύμφωνα με την επιστήμη της Γεωμυθολογίας³, εισηγητής της οποίας στην Ελλάδα είναι ο καθηγητής Η. Μαριολάκος.

Τελικό σκοπό αποτελεί η πρόταση πολιτισμικών διαδρομών που υπηρετούν την ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων και μνημείων, καθώς και την αειφόρο ανάπτυξη, ταυτόχρονα όμως αναδεικνύουν τη σχέση του πρώιμου ελληνικού πολιτισμού και ειδικότερα της μυθολογίας με τη φυσικογεωλογική εξέλιξη του ελλαδικού χώρου.

Προς αυτή την κατεύθυνση, πραγματοποιήθηκαν αρχικά συζητήσεις με τον ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Η. Μαριολάκο, προκειμένου να κατανοηθεί το γεωλογικό υπόβαθρο της μελέτης. Ακολούθως χρησιμοποιήθηκε η επισκόπηση δευτερογενών βιβλιογραφικών πηγών, με σκοπό την εμβάθυνση στις φυσικογεωλογικές μεταβολές και τη διασταύρωση αρχαιολογικών, γεωγραφικών, μυθολογικών, προϊστορικών και ιστορικών δεδομένων σχετικών με το απόθεμα πολιτισμικής κληρονομιάς στην Αττική. Για το σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκε μελέτη αρχαίων ελληνικών κειμένων, με έμφαση στα «Αττικά» του Πausanias, από το έργο του «Ελλάδος Περιήγησις» καθώς και περιηγητικών κειμένων από το 17^ο μέχρι και το 19^ο αιώνα.

Μετά την επιλογή συγκεκριμένων θέσεων, με κριτήριο την αξιοποίηση ορατών καταλοίπων-τεκμηρίων, ερευνήθηκε η δυνατότητα μεταβίβασης πληροφοριών σχετικά με το μυθολογικό υπόβαθρό τους, και τη γεωπεριβαλλοντική εξέλιξη του χώρου, καθώς αυτές είναι δυνατό να αποτελέσουν μέσο επικοινωνίας, αλλά και προσέλκυσης επισκεπτών. Προϊόν αυτής της ενδελεχούς μελέτης είναι η πρόταση μιας εναλλακτικής και διαφοροποιημένης πολιτιστικής διαδρομής.

Αναλυτικότερα, η εργασία αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η έννοια του τουρισμού και επισημαίνονται οι σύγχρονες τάσεις και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν την τουριστική προσφορά και ζήτηση στην Ελλάδα. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον πολιτισμικό τουρισμό και αναλύονται οι έννοιες της

³ Η Γεωμυθολογία κατά το Μαριολάκο είναι ο επιστημονικός κλάδος που ερμηνεύει τη μυθολογία συσχετίζοντάς την με τις γεωπεριβαλλοντικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά την περίοδο της δημιουργίας της.

πολιτισμικής και φυσικής κληρονομιάς, που αποτελούν πολύτιμους πόρους για τις μέλλουσες γενεές, αλλά και για μια εναλλακτική τουριστική ανάπτυξη. Κατεξοχήν εργαλείο προς την κατεύθυνση αυτή αποτελούν οι πολιτιστικές διαδρομές, οι οποίες προσεγγίζονται στη συνέχεια.

Στο δεύτερο κεφάλαιο προσδιορίζεται η Αττική ως γεωγραφικός χώρος και επιχειρείται μια σύντομη αναδρομή στο προϊστορικό και ιστορικό παρελθόν της. Ακολουθεί σύντομη ανάλυση των φυσικογεωολογικών διεργασιών στον ευρύτερο χώρο της Αττικής και του Σαρωνικού, σε συνδυασμό με την αποτύπωση των κλιματικών μεταβολών στη διαμόρφωση του τοπίου.

Στο τρίτο κεφάλαιο προσεγγίζεται η έννοια του μύθου, προβάλλονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας και παρουσιάζεται το θεογονικό σύστημα των αρχαίων Ελλήνων, από την απώτατη προϊστορική εποχή, υπό το πρίσμα της γεωλογικής ερμηνείας του.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρατίθεται αναλυτικά η ανάπτυξη της πολιτιστικής διαδρομής «Αττική, τόπος ιερός: Στα βήματα των θεών και των ανθρώπων». Αρχικά καταγράφονται οι προϋποθέσεις και τα κριτήρια σχεδιασμού της συγκεκριμένης διαδρομής και οι στόχοι τους οποίους υπηρετεί. Ακολουθώντας παρουσιάζονται, γεωγραφικά προσδιορισμένες, οι θέσεις που εντάσσονται σε αυτήν, τεκμηριώνεται το γεωμυθολογικό υπόβαθρό τους και ανιχνεύεται η πορεία τους μέσα στο χρόνο.

Στο ίδιο κεφάλαιο μέσω της SWOT ανάλυσης διερευνώνται τα πλεονεκτήματα και οι αδυναμίες του εσωτερικού περιβάλλοντος, οι απειλές που προέρχονται από το εξωτερικό περιβάλλον και οι ευκαιρίες που αυτό παρέχει. Συμπληρωματικά, έμφαση δίνεται σε μεθόδους και πολιτικές προώθησης, οι οποίες κρίνονται αναγκαίες, προκειμένου να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα και η επιτυχία της διαδρομής.

Η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με το πέμπτο κεφάλαιο, στο οποίο συνάγονται συμπεράσματα σχετικά με το περιεχόμενο και τους στόχους της διαδρομής. Τέλος, διατυπώνονται προτάσεις για την αξιοποίησή της από την εκπαιδευτική κοινότητα αλλά και για περαιτέρω έρευνα.

ΚΕΦ.1: Το φαινόμενο του τουρισμού

1.1. Γενική θεώρηση της έννοιας

Σύμφωνα με την επίσημη προσέγγιση του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού (ΠΟΤ), ο τουρισμός περιλαμβάνει όλες τις δραστηριότητες των ατόμων που ταξιδεύουν και διαμένουν σε προορισμούς εκτός του συνηθισμένου τόπου διαμονής τους για λόγους αναψυχής, υγείας, επιχειρηματικούς, επιστημονικούς κ.λπ. και για χρονικό διάστημα όχι μεγαλύτερο του ενός έτους.

Ο εσωτερικός τουρισμός περιλαμβάνει επισκέπτες που προέρχονται από το εξωτερικό (εισερχόμενος τουρισμός) καθώς και κατοίκους που ταξιδεύουν στο εσωτερικό της χώρας (εγχώριος τουρισμός).

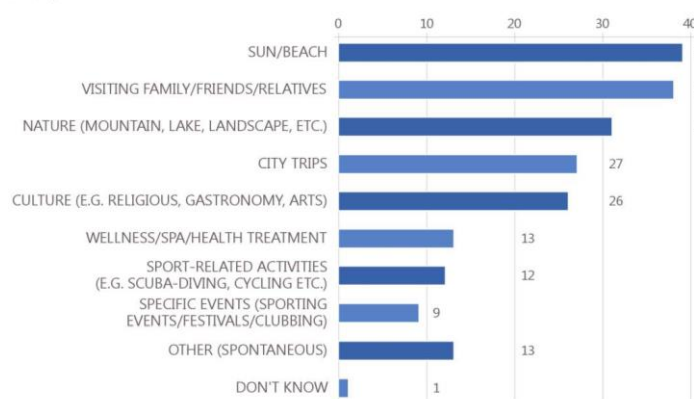
Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον ΠΟΤ, είναι αναγκαία η διάκριση μεταξύ ταξιδιωτών, επισκεπτών, τουριστών και εκδρομέων. Ταξιδιώτης είναι κάποιος που κινείται μεταξύ διαφορετικών γεωγραφικών τοποθεσιών, για οποιονδήποτε σκοπό και διάρκεια, ενώ ο επισκέπτης ταξιδεύει σε κύριο προορισμό εκτός του συνήθους περιβάλλοντος του, για λιγότερο από ένα χρόνο, για οποιονδήποτε κύριο σκοπό (επιχείρηση, αναψυχή ή άλλο προσωπικό σκοπό). Οι επισκέπτες είναι δυνατό στη συνέχεια να υποδιαιρεθούν σε τουρίστες (ή διανυκτερεύοντες επισκέπτες), εάν το ταξίδι τους περιλαμβάνει διανυκτέρευση και εκδρομείς (επισκέπτες της ίδιας ημέρας).

Ο τουρισμός αποτελεί δραστηριότητα μέγιστης οικονομικής σημασίας, που επηρεάζεται από οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και τεχνολογικές εξελίξεις (Κοκκώσης κ.α., 2011, 29).

1.2. Οι σύγχρονες τάσεις στον τουρισμό

Η τάση ενίσχυσης της τοπικότητας συντελεί στην ανάδειξη περιοχών απομακρυσμένων γεωγραφικά ή μικρής έκτασης σε τουριστικούς προορισμούς μεγάλης ζήτησης. Ιδιαίτερα σημαντική για τη δημιουργία ενός τοπικού τουριστικού προϊόντος καθίσταται η ενίσχυση της συμμετοχής των τοπικών παραγόντων και η εμπλοκή των τοπικών φορέων στις διαδικασίες ανάπτυξης του τουρισμού καθώς και στη διαχείριση των τουριστικών πόρων (Κοκκώσης κ.α., 2001, 121-122).

Βασικός παράγοντας που επηρεάζει την τουριστική ζήτηση και προσφορά είναι η επιθυμία ανάληψης και πραγματοποίησης δραστηριοτήτων σε ένα συγκεκριμένο τουριστικό προορισμό (Τσάρτας & Λαγός, 24), αλλά και περιβαλλοντικά κριτήρια, όπως η επαφή με τη φύση (Εικ.1), μέσω ήπιων δραστηριοτήτων που αναδεικνύουν τη φυσική κληρονομιά μιας περιοχής χωρίς να θέτουν σε κίνδυνο την προστασία και διατήρησή της (Κοκκώσης κ.α., 2011, 34).

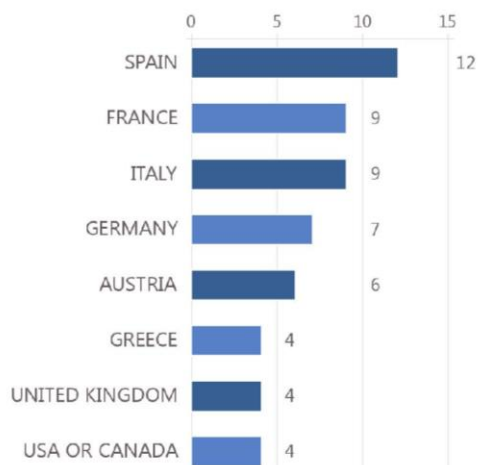
Εικ. 1. Κύριοι λόγοι διακοπών Ευρωπαίων πολιτών

Πηγή: Eurobarometer, 2016

Παράλληλα, ο σύγχρονος τουρίστας – επισκέπτης, έχοντας δυνατότητα για αναψυχή σε πολλές μικρές περιόδους κατά τη διάρκεια του έτους, αναζητά συχνά μια διαφορετική, αυθεντική εμπειρία, μια συνάντηση με ανθρώπους και πολιτισμούς (Τσάρτας, 1998, 131).

Ταυτόχρονα, η παγκοσμιοποίηση δημιουργεί ένα ανταγωνιστικό πλαίσιο, εντός του οποίου καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική η ανάδειξη των ιδιαίτερων τοπικών χαρακτηριστικών (Richards, 2011,8). Η οικονομική κρίση ιδιαίτερα συντελεί, ώστε η επίσκεψη περιοχών με ιδιαίτερο πολιτιστικό υπόβαθρο, καθώς και η εξερεύνηση της ταυτότητάς τους και της καθημερινής ζωής των κατοίκων τους να αποτελούν βασικά κριτήρια για την επιλογή προορισμών από τους επισκέπτες που απορρίπτουν το πρότυπο του μαζικού τουρισμού και αναζητούν μια ποιοτική τουριστική εμπειρία.

Στην Ελλάδα ειδικότερα, ο τουρισμός, βασισμένος στο πλούσιο πολιτισμικό απόθεμα και τις ευνοϊκές κλιματικές συνθήκες, προβάλλεται συχνά ως η «βαριά βιομηχανία» της χώρας. Σύμφωνα μάλιστα με έρευνα του Ευροβαρόμετρου (2016) η Ελλάδα βρίσκεται ανάμεσα στους οκτώ (8) κορυφαίους προορισμούς διακοπών και συγκεκριμένα στην 6^η θέση (Εικ. 2).

Εικ. 2. Κορυφαίοι προορισμοί διακοπών

Πηγή: Eurobarometer, 2016

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο διαμορφώθηκε το Σχέδιο Κατευθύνσεων Εθνικής Αναπτυξιακής Στρατηγικής του Υπουργείου Τουρισμού για την περίοδο 2014-2020, με έμφαση σε 8 στρατηγικούς στόχους:

- Μεταβολή του παραδοσιακού συνδυασμού «ήλιος-θάλασσα», επέκταση της τουριστικής περιόδου και προσέλκυση τουριστών υψηλού εισοδήματος.
- Προώθηση νέων ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού.
- Ανάδειξη και αξιοποίηση του αρχαιολογικού, πολιτισμικού και περιβαλλοντικού αποθέματος της χώρας.
- Δημιουργία πλαισίου φιλικού προς τους επενδυτές.
- Ενδυνάμωση ανταγωνιστικότητας με υλοποίηση έργων υποδομής.
- Εξειδικευμένη εκπαίδευση του ανθρώπινου δυναμικού που δραστηριοποιείται στο χώρο του τουρισμού.
- Εκσυγχρονισμός τουριστικών υποδομών.
- Τόνωση συνεργασιών και δικτύωσης των τουριστικών επιχειρήσεων.

1.3. Ο πολιτισμικός τουρισμός

Κατά το Richards, πολιτισμικός τουρισμός είναι «η μετακίνηση προσώπων σε πολιτιστικά αξιοθέατα εκτός της συνήθους κατοικίας τους, με σκοπό να συλλέξουν νέες πληροφορίες και εμπειρίες για να ικανοποιήσουν τις πολιτιστικές τους ανάγκες» (Richards, 2011,8).

Ο πολιτισμικός τουρισμός είναι άμεσα συνδεδεμένος με την πολιτισμική κληρονομιά. Αποτελεί μια εναλλακτική μορφή τουρισμού⁴, που συνδέει το τουριστικό προϊόν με την ανακάλυψη, ανάδειξη και αξιοποίηση των πολιτισμικών πόρων μιας περιοχής. Σύμφωνα εξάλλου με το Ευρωβαρόμετρο, ένα μεγάλο ποσοστό (84%) των Ευρωπαίων θεωρεί την πολιτισμική κληρονομιά σημαντική για τους ίδιους αλλά και για την Ευρώπη συνολικά (ποσοστό 80%)⁵.

Απώτερο στόχο αποτελεί η αύξηση της τουριστικής κίνησης και της ελκυστικότητας του προορισμού, αλλά και η αντιστάθμιση των επιπτώσεων που προκαλούνται από την αλόγιστη και άμετρη τουριστική ανάπτυξη περιοχών (Αυγερινού – Κολώνια, 2002, 105). Παράλληλα, είναι διάχυτη η αντίληψη ότι ο πολιτισμικός τουρισμός συμβάλλει στην τόνωση των τοπικών κοινωνιών και στην υποστήριξη του πολιτισμού, ενώ δεν είναι ζημιογόνος για το περιβάλλον (Richards, 2003).

Καθοριστικοί παράγοντες που συντελούν στην αύξηση του αριθμού των τουριστών που εμπλέκονται σε πολιτισμικές δραστηριότητες είναι η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου στην Ευρώπη, η νοσταλγία για το παρελθόν καθώς και η ανάγκη ισχυροποίησης των εθνικών ταυτοτήτων (ό.π.).

Εξάλλου, σύμφωνα με τυπολογία των *πολιτισμικών τουριστών* που παρατίθεται από τον Richards, διακρίνονται οι εξής *κατηγορίες*:

- 1) Ο συνειδητός, ο οποίος επιθυμεί να βιώσει μια βαθιά εμπειρία μέσω του πολιτισμικού τουρισμού.
- 2) Ο τουρίστας των αξιοθέατων, ο οποίος συνδέει το ταξίδι με λιγότερο ισχυρές εμπειρίες μέσω του πολιτισμικού τουρισμού.
- 3) Ο συγκυριακός, ο οποίος δεν έχει ειδικό πολιτισμικό ενδιαφέρον, αισθάνεται όμως, μετά το ταξίδι, ότι έχει αποκομίσει μια ουσιαστικότερη πολιτισμική εμπειρία.
- 4) Ο «χαλαρός», ο οποίος επιλέγει το ταξίδι του χωρίς ισχυρό πολιτισμικό κίνητρο και αποκομίζει επιφανειακές εμπειρίες και
- 5) Ο τυχαίος, που επιλέγει τουριστικό προορισμό χωρίς πολιτισμικό κίνητρο (Richards, 2014,4).

⁴ Με τον όρο εναλλακτικός τουρισμός ορίζεται το σύνολο των ολοκληρωμένων τουριστικών υπηρεσιών, οι οποίες χαρακτηρίζονται από εξειδίκευση, ανάλογα με τις ιδιαίτερες ανάγκες και προτιμήσεις των πελατών τους και στηρίζονται σε ήπιες δραστηριότητες (<http://www.mintour.gov.gr>).

⁵ https://europa.eu/cultural-heritage/news/eurobarometer-2018-results-have-been-published_en

Καθώς οι ανάγκες των πολιτισμικών τουριστών γίνονται ολοένα πολυπλοκότερες, αναδεικνύεται η ανάγκη εμπλουτισμού των προϊόντων πολιτισμικού τουρισμού με νέα αναδυόμενα πεδία, όπως για παράδειγμα του δημιουργικού τουρισμού (Λαϊνοπούλου, 2014), που παρέχει τη δυνατότητα στους επισκέπτες μιας αυθεντικής, ενεργητικής και δημιουργικής εμπειρίας. Ταυτόχρονα, στο επίκεντρο αυτών των προϊόντων παραμένει καθοριστική η αξιοποίηση της πολιτισμικής και φυσικής κληρονομιάς.

1.4. Πολιτισμική και φυσική κληρονομιά

Ο ορισμός της πολιτισμικής και φυσικής κληρονομιάς δόθηκε από τη Σύμβαση για την Προστασία της Παγκόσμιας Πολιτισμικής και Φυσικής Κληρονομιάς (Παρίσι 1972)⁶.

Σύμφωνα με αυτόν «πολιτισμική κληρονομιά» θεωρούνται:

- Μνημεία: αρχιτεκτονικά έργα, μνημειώδη έργα γλυπτικής και ζωγραφικής, στοιχεία ή δομές αρχαιολογικού χαρακτήρα, επιγραφές, σπηλιές ή ομάδες στοιχείων, που έχουν εξαιρετική παγκόσμια αξία από ιστορική, καλλιτεχνική ή επιστημονική σκοπιά.
- Κτίρια: μεμονωμένα ή συνενωμένα, τα οποία, λόγω της αρχιτεκτονικής τους, της ομοιογένειας τους ή της τοποθέτησής τους στο τοπίο, είναι εξαιρετικής παγκόσμιας αξίας από ιστορική, καλλιτεχνική ή επιστημονική άποψη.
- Θέσεις : έργα του ανθρώπου ή έργα από τη φύση και τον άνθρωπο, και περιοχές όπως οι αρχαιολογικοί χώροι, που έχουν εξαιρετική παγκόσμια αξία από ιστορική, αισθητική, εθνολογική ή ανθρωπολογική σκοπιά.

Σύμφωνα με την ίδια Σύμβαση, «φυσική κληρονομιά» θεωρούνται:

- Φυσικά χαρακτηριστικά που αποτελούνται από φυσικούς και βιολογικούς σχηματισμούς ή ομάδες τέτοιων σχηματισμών, οι οποίες έχουν εξαιρετική παγκόσμια αξία από αισθητική ή επιστημονική άποψη.
- Γεωλογικοί - φυσιογραφικοί σχηματισμοί και ακριβείς οριοθετημένες περιοχές που αποτελούν το καταφύγιο απειλούμενων ειδών ζώων και φυτών και είναι εξαιρετικής οικουμενικής αξίας από την άποψη της επιστήμης ή της διατήρησης.
- Φυσικές τοποθεσίες ή οριοθετημένες φυσικές περιοχές εξαιρετικής παγκόσμιας αξίας από την άποψη της επιστήμης, της συντήρησης ή της φυσικής ομορφιάς.

⁶ <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>

Η φυσική και η πολιτισμική κληρονομιά παρέχουν, σύμφωνα με τη *Χάρτα του Πολιτιστικού Τουρισμού*, «αφηγηματική μαρτυρία» της ιστορικής εξέλιξης και αποτελούν μέγιστης σημασίας στοιχεία τουριστικής έλξης, που αξιοποιούνται ιδιαίτερα στη δημιουργία πολιτιστικών διαδρομών.

1.5. Οι πολιτιστικές διαδρομές

Οι πολιτιστικές διαδρομές αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα εργαλεία ανάπτυξης του πολιτισμικού τουρισμού, επιδιώκοντας να προβάλλουν τα χαρακτηριστικά του πολιτισμού ενός τόπου (Καραβασίλη & Μικελάκης, 1999, 82). Ο ρόλος τους στη διαμόρφωση του τουριστικού προϊόντος αυξάνεται ολοένα και περισσότερο, καθώς καθίστανται μοχλός για την οικονομική, κοινωνική, πολιτιστική και περιβαλλοντική ανάπτυξη των περιοχών στις οποίες αναπτύσσονται, δημιουργώντας παράλληλα πολύτιμες εμπειρίες για τους επισκέπτες.

Η ιδέα της δημιουργίας πολιτιστικών διαδρομών διατυπώθηκε το 1987 από το Συμβούλιο της Ευρώπης ως ένα μέσο για την αλληλογνωριμία και ανάδειξη των κοινών ευρωπαϊκών πολιτισμικών στοιχείων (Αυγερινού-Κολώνια, 1995, 106).

Η κεντρική ιδέα τους σχετίζεται με τη χάραξη μιας προκαθορισμένης πορείας που συνδέει τοποθεσίες και *μνημεία πολιτισμικής και φυσικής κληρονομιάς* (Καραβασίλη & Μικελάκης, ό.π.), «μεμονωμένες στιγμές πολιτισμού», με παράλληλες δραστηριότητες, μέσα σε ένα καθορισμένο πλαίσιο. Το πλαίσιο αυτό διατρέχεται από ένα νοερό άξονα, που ενοποιεί τα συνδεδεμένα στοιχεία των διαδοχικών σταθμών (Αυγερινού-Κολώνια, ό.π.) και τα επιμέρους μηνύματα-πληροφορίες που παρέχονται στον επισκέπτη (Καραβασίλη & Μικελάκης, 1999, 71).

Ένα σημαντικό στοιχείο των πολιτιστικών διαδρομών είναι η αφήγηση με την οποία συνδέονται οι επιλεγμένες τοποθεσίες, καθώς ο σύγχρονος τουρίστας έχει ανάγκη μια ιστορία, με την οποία δύναται να συσχετιστεί ως άνθρωπος (Richards, 2011,22).

Το περιεχόμενο μιας πολιτιστικής διαδρομής ποικίλλει, ανάλογα με τον τόπο στον οποίο υλοποιείται. Με βάση αυτό οι πολιτιστικές διαδρομές διακρίνονται σε:

⁷ https://www.icomos.org/charters/tourism_greek.pdf

- θεματικές: αναπτύσσονται γύρω από ένα συγκεκριμένο θεματικό στοιχείο, όπως είναι για παράδειγμα τα μουσεία μιας περιοχής.
- ιστορικές: περιστρέφονται γύρω από μνημεία και ιστορικά ισχυρά γεγονότα μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου,
- σύνθετες : συμπεριλαμβάνουν πολιτισμικά, αλλά και στοιχεία της φυσικής κληρονομιάς.

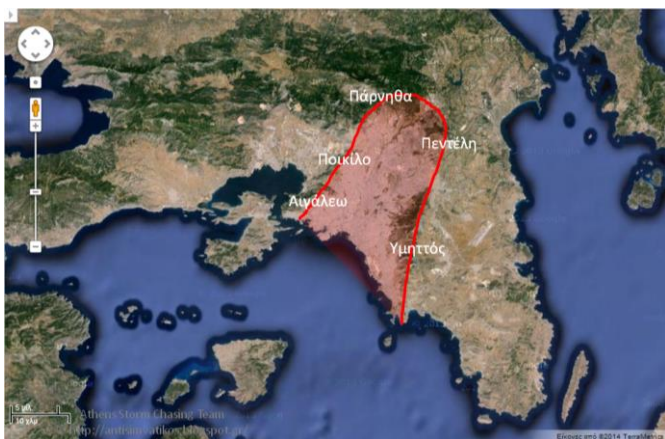
Επιπρόσθετα, οι πολιτιστικές διαδρομές, ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή στην οποία υλοποιούνται, διακρίνονται σε:

- αστικές: εστιάζονται στην προβολή πολιτισμικών στοιχείων μιας αστικής περιοχής,
- τοπικές: πραγματοποιούνται σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική ενότητα,
- υπερτοπικές: εκτείνονται σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές (Παπαγεωργίου και Γκαντούνα, 2012).

ΚΕΦ.2: Η Αττική

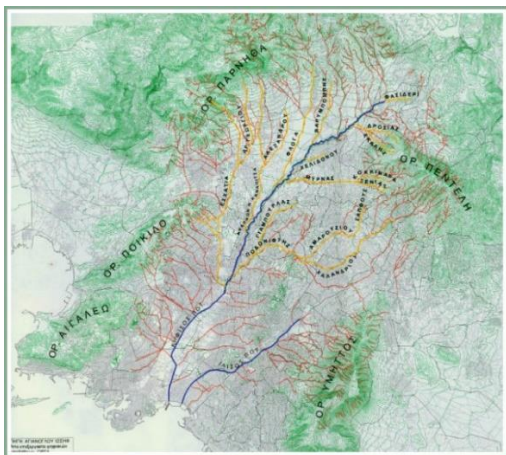
2.1. Η Αττική ως γεωγραφικός χώρος

Η χερσόνησος της Αττικής βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο της Στερεάς Ελλάδας, έχοντας ως νότια απόληξη το Σούνιο που συναντά το Αιγαίο Πέλαγος. Συνορεύει με τους νομούς Φθιώτιδας, Φωκίδας, Αργολίδας και Κορινθίας, ενώ βρέχεται από το Νότιο Ευβοϊκό κόλπο και από τον Κορινθιακό. Χωρίζεται, από τους ορεινούς όγκους που τη χαρακτηρίζουν (Εικ. 3), στις πεδιάδες του Μαραθώνα, των Μεσογείων, το Θριάσιο Πεδίο και το λεκανοπέδιο της Αθήνας, μεταξύ Πάρνηθας, Πεντέλης, Υμηττού και Αιγάλεω. Σημαντικότερα ποτάμια (Εικ. 4) ήταν ο Κηφισός που πήγαζε από την Πάρνηθα και την Πεντέλη και ο Ιλισός που πήγαζε από τον Υμηττό.

Εικ. 3. Όρη της Αττικής

Πηγή: https://antisimvatikos.blogspot.com/2014/01/blog-post_2.html

Εικ. 4. Ποτάμια και ρέματα της Αττικής (Μελέτη Εθνικού Μετσόβειου Πολυτεχνείου)

Πηγή: <http://artandpress.gr>

2.2. Η Αττική στο πέρασμα του χρόνου

Όπως γράφει ο Φραγκίσκος Πουκεβίλ, που περιηγήθηκε την Ελλάδα μεταξύ των ετών 1805-1815, «Η Αττική ήταν ο αγαπημένος τόπος των θεών. Μόνο γεωργούς έβλεπε κανείς, τους οποίους η γη αντάμειβε με το παραπάνω για τον κόπο τους και ποιμένες που αναπαύονταν μέσα στην αφθονία και αφυπνίζονταν μόνο στο κάλεσμα της απόλαυσης. Ξεχώριζαν από του άγριους λαούς, στους οποίους η Παλλάδα είχε δώσει τη σάλπιγγα, σύμβολο του πολέμου και μετρούσαν μόνο μέρες ειρήνης. Τα αγαθά τα μοιράζονταν μεταξύ τους και όλοι ζούσαν ευτυχισμένοι με τα αναγκαία.[...]Καμιά άλλη γη δεν μπορούσε να συγκριθεί μαζί της σε γονιμότητα. Έτσι λέει ο Πλάτων πως ήταν η Αττική πριν τον κατακλυσμό, που είχε συμβεί εννιά χιλιάδες χρόνια προτού την περιγράψει με αυτό τον τρόπο» (Πουκεβίλ, 1995, 324-325).

Ως παλαιότερος βασιλιάς της Αττικής αναφέρεται ο Ακταίος (Γκρέιβς, 1998, 95), ενώ ονομασίες που παραδίδονται για την Αττική είναι Ακτή, Ποσειδωνία, Ιάς, Ιωνία. Ως πρώτοι κάτοικοι μαρτυρούνται οι Πελασγοί, οι Ίωνες και οι Λαπίθες (Ευστρατίου, 1991, 8). Ο Κέκροψ που τον διαδέχτηκε, είχε διττή φύση (μισός άνθρωπος και μισός φίδι) και διαίρεσε την Αττική σε δώδεκα πόλεις – δήμους (Εικ.5), ενώ παράλληλα εισήγαγε τη μονογαμία (Γκρέιβς, ο.π.). Οι πόλεις αυτές ενώθηκαν αργότερα από το Θησέα.

Εικ. 5. Οι φυλές της αρχαίας Αττικής

Πηγή: <https://www.votegreece.gr>

Στην αττική γη, χάρη στη μορφολογία του εδάφους και το ευνοϊκό κλίμα, δημιουργήθηκαν συνθήκες ευνοϊκές για τις ανθρώπινες δραστηριότητες⁸. Τα δεδομένα των εκτεταμένων ανασκαφών των τελευταίων χρόνων μαρτυρούν ότι κατοικήθηκε ήδη κατά την *Παλαιολιθική Εποχή*, από *κυνηγούς και τροφοσυλλέκτες* που μετακινούνταν για εξασφάλιση της τροφής τους, σε περιοχές, όπως η Παλλήνη και το σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου. Οι θέσεις που επιλέγονταν ήταν σε ανοικτούς χώρους ή σε σπήλαια, συχνά κοντά στις ακτές (Σαββανή, 2015, 23-25)⁹.

Εξασφαλίζοντας ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους με σχετική ευκολία τα βασικά είδη διατροφής του, κατά το θηρευτικό αλλά και κατά το παραγωγικό στάδιο, ο κάτοικος της Αττικής έχει ελεύθερο χρόνο που του επιτρέπει να κινείται και να διευρύνει τις ικανότητες του.

Κατά το Μαριολάκο, δε θα ήταν δυνατό να δημιουργηθούν τα επιτεύγματα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, αν οι φυσικογεωγραφικές συνθήκες ήταν δυσμενείς (Μαριολάκος, 2001, 2066-2068). Εξάλλου, όπως επισημαίνει ο Hopper, «*Η Αττική πάντα απολάμβανε καθαρή, ελαφριά ατμόσφαιρα, που έκανε τον άνθρωπο ξύπνιο, όπως έλεγαν οι αρχαίοι Αθηναίοι*» (Hopper, 1993, 11).

Σήμερα, παρόλο που η Αττική διατηρεί τις φυσικές ομορφιές της, η ουσιαστική σύνδεση με το παρελθόν απουσιάζει. *Ο άρτος, ο οίνος και το έλαιον*, κυρίαρχα στοιχεία του πρώιμου πολιτισμού, εξακολουθούν να είναι συνδεδεμένα με τη ζωή του Νεοέλληνα (Μαριολάκος, 2000-α, 11), όμως οι τόποι, στους οποίους *θεοί και ήρωες πορεύτηκαν μαζί με τους ανθρώπους*, είναι συχνά εγκαταλελειμμένοι και ανεπαρκώς προστατευμένοι.

Ωστόσο οι τέχνες, η φιλοσοφία, η δημοκρατία, ο ορθός λόγος και ο πολιτικός στοχασμός, έργα που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία του ευρωπαϊκού πολιτισμού, είναι δημιουργήματα αυτού του τόπου. Η επιφανής ελληνίστρια Jacqueline de Romilly παρατηρεί ότι οι θεοί των Ελλήνων συγκινούν μέχρι σήμερα, επειδή *προβάλλουν άρρηκτα συνδεδεμένοι με τη ζωή του ανθρώπου και τη μοίρα του* (De Romilly, 1999, 25).

Διερωτώμενη η ίδια τι συνέβη και δημιουργήθηκαν τα έργα του 5^ο αι., επισημαίνει πως πρέπει να αναρωτηθούμε «*τι μπορούσε να υπάρχει στην Ελλάδα, από τις απαρχές της ως το*

⁸ Στον Ελλαδικό χώρο γενικότερα, ακόμη και κατά τη διάρκεια της τελευταίας παγετώδους περιόδου, οπότε και συνυπάρχει ο *Homo Neanderthalensis* με το *Homo Sapiens*, οι κλιματικές συνθήκες ήταν ευνοϊκές προς τον άνθρωπο, ενώ η μισή Ευρώπη είχε καλυφθεί από παγετώνες (Μαριολάκος, 2000-α, 10).

⁹ Μεσολιθικοί και νεολιθικοί οικισμοί ενδέχεται να βρίσκονται στον πυθμένα της θάλασσας, εξαιτίας της ανόδου της στάθμης της μετά την τήξη των παγετώνων (Μαριολάκος, 2001, 2079).

τέλος, που τοποθετεί σε ξεχωριστή θέση τον ελληνικό πολιτισμό και του προσδίδει αυτή τη μοναδική ακτινοβολία» (ό.π., 19).

2.3. Η φυσικογεωλογική εξέλιξη Αττικής και Σαρωνικού

Επιπτώσεις των κλιματικών μεταβολών στο τοπίο

Ο ελλαδικός και κυρίως ο αιγαιακός και περαινακός χώρος δεν είχε πάντα τη σημερινή γεωμορφολογική εικόνα, αφού αυτή προέκυψε μετά από γεωλογικές-τεκτονικές και κλιματικές μεταβολές (Fairbridge, 1983) κατά τη διάρκεια των τελευταίων 2 εκατομμυρίων ετών και κυρίως τα τελευταία 700.000-1.000.000 έτη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν κυρίως τα τελευταία 70.000 χρόνια, η περίοδος δηλαδή από τότε που εμφανίζεται ο *Homo sapiens* στην Ελλάδα (Μαριολάκος, 2001, 22).

Σε αυτό το χώρο η παρουσία του ανθρώπου είναι *συνεχής* τα τελευταία 200.000 χρόνια, τουλάχιστον. Ο παλαιολιθικός όμως ανθρώπινος πληθυσμός της περιόδου του 18.000 π.α.σ., ο μεσολιθικός καθώς ο νεολιθικός, μέχρι το 6.000 π.α.σ. (4.000 π.Χ.), δεν κατοικούσε στο ίδιο φυσικό περιβάλλον με το μεταγενέστερο, ούτε έβλεπε το ίδιο τοπίο, κυρίως στις παράκτιες περιοχές, αφού πολλά από τα σημερινά νησιά ήταν ενωμένα με την ξηρά (Μαριολάκος, 2001, 24).

Οι κλιματικές μεταβολές, που παρουσιάζουν περιοδικότητα, κατά τη γεωλογική περίοδο του Πλειστόκαινου ¹⁰ είχαν ως συνέπεια την *εναλλαγή παγετωδών περιόδων με θερμότερες μεσοπαγετώδεις*, με αποτέλεσμα *διακυμάνσεις της στάθμης της θάλασσας και αντίστοιχες μετατοπίσεις των ακτογραμμών*.

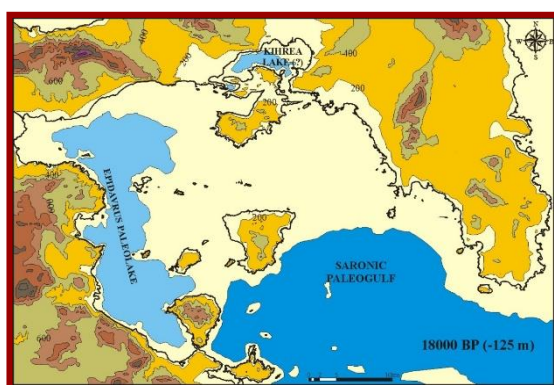
Σύμφωνα με υπολογισμούς, η σημαντικότερη πτώση στάθμης (120 μ.) σημειώθηκε κατά τη διάρκεια της τελευταίας περιόδου των παγετώνων (23.000-18.000 χρόνια π.α.σ) που συμπίπτει με την Ανώτερη Παλαιολιθική (30.000-10.000 π.α.σ.)¹¹. Το 18.000 π.α.σ. η θερμοκρασία της γης βρισκόταν στο χαμηλότερο επίπεδο και η στάθμη της παγκόσμιας θάλασσας αλλά και στην περιοχή της Μεσογείου είχε υποχωρήσει περίπου 125-150 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή,

¹⁰ Είναι γνωστή και ως Εποχή των Παγετώνων (2.000.000-12.000 π.α.σ).

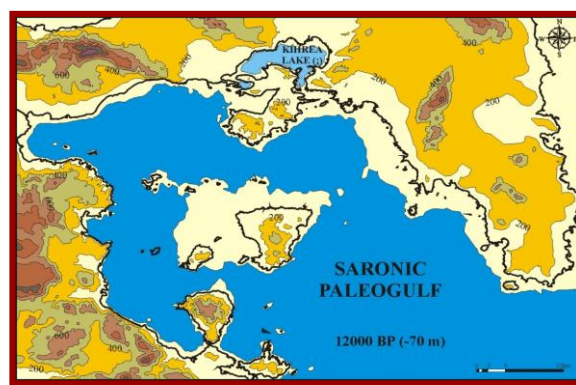
¹¹ Η Παλαιολιθική εποχή, στον αιγαιακό χώρο διαιρείται σε Κατώτερη (350.000-100.000), Μέση (100.000-35.000) και Ανώτερη Παλαιολιθική (35.000-10.000 π.α.σ) (<http://www.fhw.gr/chronos/01/gr/pl/housing/index.html>).

λόγω της μέγιστης επέκτασης των παγετώνων (Μαριολάκος & Θεοχάρης, 2001, 406) και της ακινητοποίησης μεγάλου όγκου υδάτων σε αυτούς.

Ως επακόλουθο, το μεγαλύτερο τμήμα του Σαρωνικού κόλπου (Εικ.6 -7) ήταν πεδιάδα, στην οποία τα σημερινά διάφορα νησιά υψώνονταν ως μικρά βουνά. Την εποχή αυτή, ο κάτοικος της Αττικής μπορούσε να μετακινείται στην Πελοπόννησο μέσω μιας γέφυρας ξηράς, του παλαιοισθμού της Αίγινας, που αποτελούσαν τα νησιά Αγκίστρι, Αίγινα, Κυρά, Διάποροι, Λαγούσες, Σαλαμίνα, Φλέβες, το νησί του Πατρόκλου, αλλά και η Μακρόνησος¹². Ήταν δυνατό επιπρόσθετα να περάσει και στην Εύβοια, αφού ο Νότιος Ευβοϊκός ένωνε ως πεδινή έκταση την Ανατολική Αττική με τη Νότια Εύβοια (Μαριολάκος, 2001, 24).

Εικ.6. Ο Σαρωνικός κόλπος (18.000 π.α.σ.)

Εικ. 7. Ο Σαρωνικός Κόλπος (12.000 π.α.σ.)

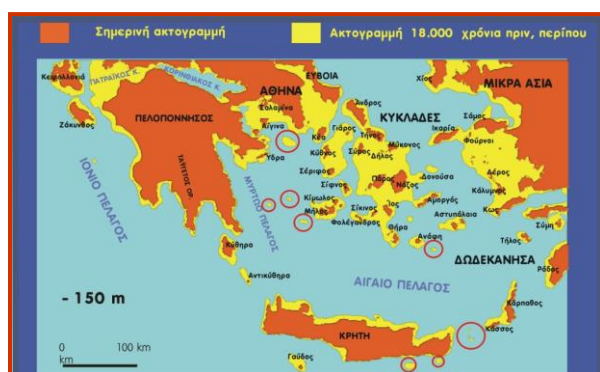
Πηγή: Μαριολάκος (2016)

Παράλληλα, το 18000 π.α.σ. (Εικ. 8), ο Κορινθιακός ήταν λίμνη, ενώ λίμνη επίσης υπήρχε (Παλαιολίμνη της Τροιζηνίας) στην περιοχή που σήμερα βρίσκεται ο Κόλπος των Κεγχρεών και ο Κόλπος της Επιδαύρου. Σε αυτήν πρέπει να κατέληγε και ο Κηφισός, ρέοντας μεταξύ Αίγινας και Σαλαμίνας. Από τα προηγούμενα καταφαίνεται ότι στη θέση του Σαρωνικού υπήρχε ο Σαρωνικός κάμπος. Η φυσικογεωγραφική αυτή μεταβολή συντελέστηκε μέσα σε 12.000 χρόνια (18.000-6.000 π.α.σ.).

Επιπρόσθετα, το Θριάσιο πεδίο, βρισκόταν περίπου 130 μ. ψηλότερα από τη στάθμη της θάλασσας εκείνης της εποχής, ενώ η περιοχή στην οποία σήμερα βρίσκεται η Ελευσίνα, εκτεινόταν περίπου 30-40 χλμ. πιο μακριά από την ακτή. Στη θέση του Κόλπου της Ελευσίνας υπήρχε λίμνη που της δόθηκε το όνομα Κυχρεία λίμνη (ό.π., 25).

¹² Τα σημερινά νησιά του Σαρωνικού δημιουργήθηκαν μετά το 18.000 π.α.σ. (Μαριολάκος, 2002, 2078-2079).

Επιπλέον, ο ορεινός όγκος του Υμηττού δεν κατέληγε στη θάλασσα, αφού σ' ολόκληρο το σημερινό θαλάσσιο μέτωπο του Σαρωνικού, βρισκόταν μια πεδινή έκταση σε μήκος 5 – 9 χιλιομέτρων περίπου (Μαριολάκος, 2012).

Εικ. 8. Ο αιγαιακός και περι-αιγαιακός χώρος (18.000 π.α.σ.)

Πηγή: Μαριολάκος (2016)

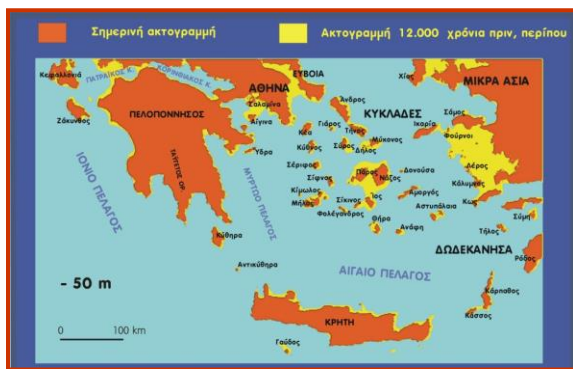
Τα σημαντικότερα στάδια της φυσικογεωγραφικής αυτής μεταβολής είναι τα ακόλουθα: Μετά το 18000 π.α.σ. η στάθμη της θάλασσας¹³ άρχισε να ανέρχεται μέχρι περίπου το 6000 π.α.σ. (4000 π.Χ περίπου). Η περίοδος αυτή των 18.000 ετών είναι καθοριστική, επειδή η σχετικά απότομη αύξηση της μέσης ετήσιας θερμοκρασίας¹⁴ και η συνακόλουθη τήξη των παγετώνων του πλανήτη σηματοδοτεί το τέλος της τελευταίας παγετώδους περιόδου και την αρχή μιας νέας κλιματικής εποχής (Μαριολάκος, 2002, 2069)¹⁵.

Το 12.000 π.α.σ. (Εικ.9) η στάθμη της θάλασσας βρισκόταν περίπου 70 μ. βαθύτερα, ενώ το 10.000 π.α.σ. περίπου 30 – 40 μ. χαμηλότερα. Την εποχή αυτή ο Πόρος και η Δοκός σχημάτιζαν ακόμα μια χερσαία ενότητα με την Πελοπόννησο, ενώ η Σαλαμίνα και οι Φλέβες με την Αττική. Η Αίγινα, το Αγκίστρι και οι νησίδες Υψηλή και Λαγούσες συγκροτούσαν ένα ενιαίο νησί, την Παλαιο-Αίγινα ή Πρώτο-Αίγινα.

¹³ Οι μεταβολές της στάθμης της θάλασσας είναι γνωστές ως κλιματοευστατικές κινήσεις (Moerner, 1976).

¹⁴ Οι κλιματικές μεταβολές εμφανίζουν περιοδικότητα που συσχετίζεται κυρίως με αστρονομικές αιτίες (Μαριολάκος, 2002, 2072).

¹⁵ Με την έναρξη της αμέσως επόμενης γεωλογικής περιόδου, του Ολόκαινου (10.000 π.α.σ.), ξεκινά και η τελευταία Μεσοπαγετώδης, την οποία διανύουμε και σήμερα.

Εικ. 9. Ο αιγαιακός και περι-αιγαιακός χώρος (12.000 π.α.σ.)

Πηγή: Μαριολάκος (2016)

Μεταξύ 10.000 - 7.000 π.α.σ. περίπου (Εικ.10), η θάλασσα εξακολουθεί να ανέρχεται, ενώ το 7.000 π.α.σ. (Εικ.11) περίπου, η στάθμη της πρέπει να βρισκόταν γύρω στα 10 μ. βαθύτερα σε σχέση με τη σημερινή. Περίπου το 6.000 π.α.σ., η άνοδος της στάθμης της θάλασσας πρέπει να είχε ως αποτέλεσμα την αποκοπή της Σαλαμίνας από την Αττική, οπότε και οι ακτές του Σαρωνικού πρέπει να απόκτησαν τη σημερινή τους μορφή (Μαριολάκος, 2002, 2078-2079).

Παρόμοια φυσικογεωγραφική μεταβολή παρατηρείται και στον Αιγαιακό χώρο, η βαθμιαία εξέλιξη του οποίου, κατά το χρονικό διάστημα μεταξύ του 18.000 και του 6.000 π.α.σ., δίνεται στους σχετικούς παλαιογραφικούς χάρτες.

Εικ. 10-11. Ο αιγαιακός και περι-αιγαιακός χώρος (10.000 π.α.σ./ 7.000 π.α.σ)

Πηγή: Μαριολάκος (2016)

Ως εκ τούτου, ο παλαιολιθικός κάτοικος της περιόδου του 18.000 π.α.σ. (ο Homo sapiens sapiens, που έχει μείνει μόνος του την περίοδο αυτή, καθώς εξαφανίζεται σταδιακά ο Neanderthalensis), όσο και ο μεσολιθικός αλλά και ο νεολιθικός, μέχρι το 6.000 π.α.σ. (4.000 π.Χ.), κατοικούσε σε ένα διαφορετικό χώρο από αυτόν στον οποίο διαβίωνε ο μεταγενέστερος άνθρωπος και έπρεπε να προσαρμοστεί ένα διαφορετικό χερσαίο και θαλάσσιο τοπίο (Μαριολάκος, 2001, 24).

Ενώ λοιπόν ο προϊστορικός άνθρωπος μέχρι τότε ζούσε για 30.000 έως 40.000 χρόνια σε ένα σχετικά σταθερό φυσικογεωλογικό σύστημα¹⁶, βιώνει δραματικές αλλαγές και αναγκάζεται συχνά να αλλάζει τόπο διαμονής, για 12.000 ολόκληρα χρόνια, δηλαδή μέχρι το 6.000 π.α.σ., οπότε και το κλίμα σταθεροποιείται μεταξύ 6.000 και 4.000 χρόνια π.α.σ.¹⁷. Τότε σταθεροποιείται και η στάθμη της θάλασσας στα σημερινά επίπεδα, οπότε το λεκανοπέδιο αποκτά μορφή παρόμοια με τη σημερινή (Μαριολάκος, 2002, 2073).

Η άνοδος αυτή – που έχει εκτιμηθεί σε 1-4 εκατοστά κατά μέσο όρο - είχε ως αποτέλεσμα μετατοπίσεις των ακτογραμμών προς το εσωτερικό, καθώς οι παράκτιες περιοχές βαθμιαία κατακλύζονται, λόγω της τήξης των παγετώνων και της συνακόλουθης απελευθέρωσης μεγάλου όγκου υδάτων. Μέσα σε αυτές τις συνεχώς μεταβαλλόμενες φυσικογεωλογικές συνθήκες, η ενιαία μέχρι τότε χερσαία επιφάνεια αρχίζει να μετατρέπεται σε νησιά και οι χώροι στους οποίους μέχρι πριν λίγα χρόνια ο ίδιος ή οι πρόγονοί του περπατούσαν, τώρα κατακλύζονται και διαμελίζονται.

Η στάθμη της θάλασσας αυξάνεται σταδιακά, η μεγαλόνησος των κεντρικών Κυκλάδων βυθίζεται και μένουν οι Κυκλάδες με τη σημερινή τους μορφή, ενώ η Αττική διαχωρίζεται από την Πελοπόννησο και δημιουργείται ο Σαρωνικός Κόλπος. Τα νησιά του Σαρωνικού αποσπώνται από την ηπειρωτική χώρα, ενώ πεδιάδες από τα Μέθανα ως την Αττική καταβυθίζονται.

Παράλληλα την εποχή αυτή, παλαιοί υδροβιότοποι, οι οποίοι εξασφάλιζαν τροφή, χάνονται και νέοι δημιουργούνται, παλαιές λίμνες μεταβάλλονται σε θάλασσα ή σχηματίζονται νέες, σπήλαια, που βρίσκονταν στην ενδοχώρα και χρησιμοποιούνταν ως κατοικία, καλύπτονται από θάλασσα (Μαριολάκος, 2001, 26).

¹⁶ Μέχρι τότε επικρατούσε μια ψυχρή περίοδος που διαμορφώνεται βαθμιαία από το 100.000 π.α.σ. και κυρίως περίπου από το 70.000 π.α.σ. (Μαριολάκος & Θεοχάρης, 2002, 151).

¹⁷ Η περίοδος αυτή είναι γνωστή με την ονομασία «κλιματικό optimum» και χαρακτηρίζεται από υψηλή μέση θερμοκρασία, μεγαλύτερη από τη σημερινή (Μαριολάκος, 2002, 2074) και υψηλότερο αριθμό βροχοπτώσεων. Σε αυτήν τοποθετούνται και οι κατακλυσμοί του Δευκαλίωνα και του Ωγύγη, που είναι γνωστοί από την ελληνική μυθολογία, καθώς και ο κατακλυσμός του Νώε (ό.π., 2079).

Το σκηνικό των συγκλονιστικών αυτών μεταβολών, που άλλοτε συμβαίνουν σχεδόν ακαριαία, και άλλοτε εξελίσσονται σε βάθος χρόνου, συμπληρώνεται από την έντονη σεισμική και ηφαιστειακή δραστηριότητά του ελλαδικού χώρου, τις επιπτώσεις των οποίων επίσης βιώνει ο προϊστορικός άνθρωπος, ανίκανος να τις αντιμετωπίσει (Μαριολάκος, 2002, 2065).

Εξάλλου, ένα από τα βασικότερα φυσικογεωλογικά χαρακτηριστικά του ελλαδικού χώρου, είναι τα ηφαίστεια που συνιστούν (λόγω της τοξοειδούς τους διάταξης) το λεγόμενο Ηφαιστειακό τόξο του Αιγαίου και τα οποία δραστηριοποιούνται πολύ πριν την εμφάνιση του ανθρώπου στη γη.

Σε αυτό οφείλεται και το πλήθος στην ελληνική μυθολογία των θεοτήτων και ηρώων, των οποίων η δράση σχετίζεται με ηφαίστεια (Μαριολάκος, 2001, 6-8), καθώς όλες αυτές οι γεωπεριβαλλοντικές μεταβολές συνθέτουν ένα εφιαλτικό φυσικογεωλογικό καθεστώς, που τρομοκρατεί τον άνθρωπο (Μαριολάκος, 2002, 2065).

ΚΕΦ.3: Ελληνική μυθολογία: μια γεωλογική προσέγγιση

3.1. Η έννοια του μύθου

Ο μύθος αποτελεί μια σύνθεση λογικών και εξωλογικών στοιχείων, διάνοιας και φαντασίας. Ο πρωτόγονος άνθρωπος ωθείται στη μυθοπλασία από το *δέος* και την *απορία* του ενώπιον του αγνώστου. Ταυτόχρονα επιθυμεί να δημιουργήσει ένα δικό του κόσμο, στον οποίο παντοδύναμα όντα, ανθρωπόμορφα ή ζωόμορφα, πραγματοποιούν όσα ο ίδιος δε δύναται να υπερβεί, λόγω της πεπερασμένης του φύσης.

Παράλληλα, η ανάγκη του για μετατροπή του αόρατου σε ορατό, του ανέφικτου σε εφικτό είναι ισχυρή. Η διάνοιά του έχει αρχίσει να αφυπνίζεται, όμως δε διαθέτει ακόμη λογική εξήγηση για τη νόηση του κόσμου και αγνοεί τις φυσικές αιτίες των φαινομένων. Ως εκ τούτου, τα ερμηνεύει αποδίδοντας τα σε φανταστικές αιτίες, όπως στην παρέμβαση των θεών. Ανυπεράσπιστος απέναντι στα στοιχεία της φύσης, δημιουργεί οντότητες με υπερφυσικές δυνάμεις, πραγματικές για τη μυθολογική του συνείδηση, που του παρέχουν την επιθυμητή προστασία (Τσάτσος, 1986, 15-18).

3.2. Ιδιαιτερότητες της ελληνικής μυθολογίας

Μόνο η αρχαία ελληνική μυθολογία¹⁸, με τους θεούς και τους ήρωές της, κατόρθωσε να υπερβεί τα χρονικά και τοπικά όρια, να αποκτήσει παγκόσμια ακτινοβολία και να εμπνεύσει αμέτρητους καλλιτέχνες ανά τους αιώνες. Κατά τον Κακριδή, αυτό οφείλεται στην ποιότητά της και στο συνδυασμό των στοιχείων που αποτελούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

Οι ελληνικοί μύθοι είναι δημιούργημα προσωπικών ποιητών¹⁹, καθένας όμως από τους οποίους αποδίδει το μυθικό αντικείμενο από διαφορετική οπτική γωνία. Οι Έλληνες, μέσω των μύθων τους, κατάφεραν να εκφράσουν τις επιθυμίες, τις σκέψεις, τα αισθήματα και τα ιδανικά τους. Οι θεοί και οι ήρωές τους μετεξελίσσονται, καθώς, με την πάροδο των χρόνων, στη φυσική δύναμη προστίθενται οι αρετές.

¹⁸ Η ελληνική λέξη μυθολογία περιλαμβάνει την έννοια των ιστοριών (μύθος) και παράλληλα της διήγησης (λόγος) (Κερένυι, 1984, 20).

¹⁹ Κατά τον Ηρόδοτο, «ο Ησίοδος και ο Όμηρος [...] δημιούργησαν για τους Έλληνες τη γενεαλογία των θεών, έδωσαν στους θεούς τις επωνυμίες τους, τους μοίρασαν τιμές και ασχολίες και καθόρισαν τη μορφή του καθενός». (Ηρόδοτος, Ιστορίαι, 2.53.2) (<http://www.greek-language.gr/digitalResources>)

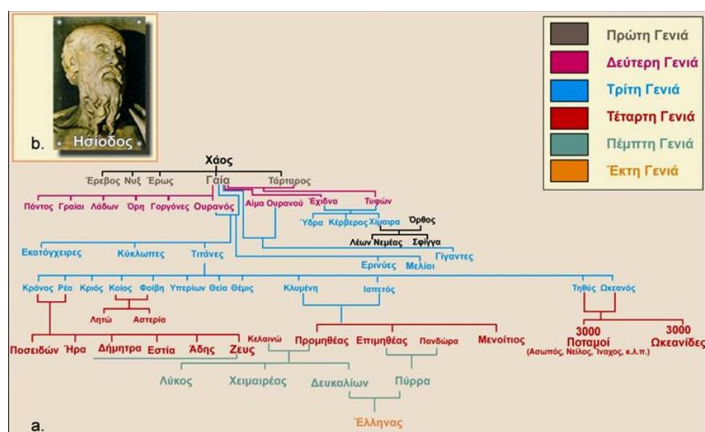
Επιπρόσθετα, χαρακτηριστικό των ελληνικών μύθων είναι ο μεγάλος αριθμός θεών²⁰ και ηρώων, που όμως είναι οργανωμένοι σε ένα δομημένο γενεαλογικό σύστημα, το οποίο τοποθετείται στο χώρο και το χρόνο.

Παράλληλα, οι Ολύμπιοι θεοί είναι απαλλαγμένοι από τη θνητότητα και τα γηρατειά, όμως έχουν ανθρώπινα χαρακτηριστικά, συναισθήματα και ιδιότητες, διακρίνονται για το κάλλος τους και παρεμβαίνουν στις ζωές των θνητών σώζοντας τους ή τυφλώνοντας το νου και οδηγώντας τους στην καταστροφή (Κακριδής, 1986, 24-33).

3.3. Θεογονικό σύστημα των αρχαίων Ελλήνων και περιβάλλον

Όπως είχε αναφέρει ο αρχαιολόγος Χ. Καρούζος, « ... Δεν πάει οποιοσδήποτε θεός σ' οποιονδήποτε τόπο ... » « ... Έστω και αν εμείς δεν μπορούμε να συλλάβουμε για ποιαν ακριβώς αιτία και με ποιον ακριβώς τρόπο ένας ορισμένος θεός δέθηκε μ' έναν ορισμένο τόπο, αισθανόμαστε ότι είναι αδύνατο ο χαρακτήρας του τόπου να μην έχει καμία σχέση με τον χαρακτήρα του δικού του θεού» (Μαριολάκος, 2002, 2068).

Σύμφωνα με το θεογονικό σύστημα των αρχαίων Ελλήνων (Εικ. 12), όπως αυτό αποτυπώνεται στη «Θεογονία του Ησιόδου», στην αρχή των πάντων υπήρχε το Χάος. Έπειτα δημιουργήθηκε η Γη (Γαία), ενώ μεταξύ των πρώτων κοσμικών δυνάμεων είναι ο Έρως (και ο Τάρταρος). Από το Χάος δημιουργήθηκαν το Έρεβος και η Νύχτα, ενώ από τη συνένωση της Νύχτας με το Έρεβος, γεννήθηκαν ο Αιθέρας και η Ημέρα. Στη συνέχεια η Γη γέννησε τον Ουρανό, ίδιας έκτασης με εκείνη, χωρίς ερωτική ένωση, καθώς και τα Όρη και τον Πόντο (πέλαγος).

Εικ. 12. Οι γενιές των θεών σύμφωνα με τη Θεογονία του Ησιόδου

Πηγή: Μαριολάκος

²⁰ Ενδεικτικά αναφέρονται οι τρεις χιλιάδες ποτάμιοι θεοί.

Ακολουθεί η ένωσή της με τον Ουρανό, σηματοδοτώντας τη δημιουργία της 3^{ης} γενιάς θεών με αυτόν ως γεννήτορα, δηλαδή των *Τιτάνων* (μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται ο Κρόνος και η Ρέα), των *Κυκλώπων* και των *Εκατόγχειρων*. Ο Ουρανός όμως, γιος και ταυτόχρονα άντρας της Γαίας, φοβούμενος ίσως μήπως τον μιμηθούν (Ανδρεάδης, 1986, 61), μισεί τα φοβερά παιδιά του από την αρχή, για αυτό τα κρύβει στο εσωτερικό της μητέρας Γης.

Αυτή υποφέρει και καταστρώνει σχέδιο εκδίκησης, γεννώντας σίδηρο και δημιουργώντας κοφτερό δρεπάνι. Το σχέδιο αυτό τολμά να υλοποιήσει ο Κρόνος, ο οποίος κρυμμένος σε ενέδρα από τη Γη ευνουχίζει τον Ουρανό. Από το αίμα του Ουρανού γεννιούνται οι *Ερινύες*, οι *Γίγαντες*, οι *Μελίες*, ενώ από τα κομμένα γεννητικά όργανα γεννιέται μέσα στη θάλασσα η Αφροδίτη.

Ο Κρόνος και η Ρέα θα αποτελέσουν το επόμενο σημαντικό ζεύγος, καθώς είναι οι γεννήτορες των έξι πρώτων ολύμπιων θεών (4^η γενιά), του Δία, της Ήρας, της Εστίας, της Δήμητρας, του Ποσειδώνα και του Άδη. Και σε αυτή την περίπτωση, η μεταβολή στην εξουσία από το μοχθηρό πατέρα που καταπίνει τα παιδιά του στο γιο του Δία, που σώζεται χάρη στο τέχνασμα της Ρέας, γίνεται με τη βία. Ο Δίας ωστόσο δε χρησιμοποιεί δόλο, αλλά αγωνίζεται με μάχη, ως ηγέτης ενός στρατού (Ανδρεάδης, 1986, 65). Αφού ελευθερώσει τα αδέρφια του, προκαλώντας εμετό στον Κρόνο, ώστε να εξεμέσει τις θεότητες που είχε ήδη καταπιεί (Ολάγια, 2001, 132), ξεκινούν εναντίον του Κρόνου και των Τιτάνων πολύχρονο πόλεμο²¹.

Ο Ησίοδος περιγράφει τη μάχη με εντυπωσιακές οπτικές και ακουστικές εικόνες. Ο ουρανός στενάζει, τρομαχτικός κρότος προκαλείται από το χτύπημα των βράχων που εκσφενδονίζονται, ο Δίας ρίχνει βροντές και κεραυνούς, δάση καίγονται, τρομεροί άνεμοι σηκώνουν σκόνη, μέχρι και η θάλασσα βράζει.

Οι Ολύμπιοι τελικά νικούν με τη βοήθεια των Εκατόγχειρων και των Κυκλώπων, που τους είχε ρίξει στα Τάρταρα ο Κρόνος²², και οι Τιτάνες αλυσοδέονται στα έγκατα της γης. Μοιράζοντας τις εξουσίες, ο Δίας γίνεται κυρίαρχος στον ουρανό, ο Ποσειδώνας στη θάλασσα και ο Άδης στον Κάτω Κόσμο, ενώ ο Όλυμπος αποτελεί πλέον την κατοικία των θεών (ό.π., 135).

Στη συνέχεια όμως, όπως παραδίδεται από το έργο "*Περί θεών*" του Απολλόδωρου, οι Γίγαντες, με παρακίνηση της Γαίας, που θέλει να εκδικηθεί για την αιχμαλώτιση των Τιτάνων, εξεγείρονται εναντίον των θεών του Ολύμπου. Έτσι αρχίζει μια μάχη που είναι γνωστή ως

²¹ Πιθανός τόπος διεξαγωγής της Τιτανομαχίας ήταν η πεδιάδα μεταξύ των δυο βουνών Ολύμπου και Όθρυος (Ολάγια, 2001, 135), περιοχή με έντονη σεισμικότητα και ηφαιστειακότητα (Μαριολάκος κ.α., 2008).

²² Οι Κύκλωπες από ευγνωμοσύνη χαρίζουν στο Δία τον κεραυνό, την αστραπή και τη βροντή, στον Άδη την περικεφαλαία που τον κάνει αόρατο και στον Ποσειδώνα την τρίαίνα (Ολάγια, 2001, 135).

Γιγαντομαχία, κατά τη διάρκεια της οποίας εκσφενδονίζουν προς τον ουρανό βράχους και καιόμενους κορμούς δέντρων. Βουνά τρέμουν, ποτάμια αλλάζουν κατεύθυνση, η ξηρά καταποντίζεται, τεράστια κύματα υψώνονται.

Με τη συνδρομή του Ηρακλή και του Διονύσου, καθώς ήταν αναγκαία η παρουσία δύο ημίθεων, οι Ολύμπιοι καταφέρνουν να νικήσουν. Η Αθηνά νικά το Γίγαντα *Εγκέλαδο*, συνθλίβοντας τον με το νησί *Σικελία*, ενώ ο Ποσειδώνας νικά το γίγαντα Πολυβώτη με όμοιο τρόπο, καταπλακώνοντας τον με ένα κομμάτι από την *Κω*, το οποίο αποτέλεσε τη *Νίσυρο*. Ο Ηρακλής με τα βέλη του δίνει τη χαριστική βολή στους ετοιμοθάνατους Γίγαντες.

Επιπρόσθετα, από τη Θεογονία του Ησιόδου παραδίδεται η σύγκρουση του Δία με τον Τυφωέα (Τυφώνα), παιδί της Γαίας και του Τάρταρου, που επιδιώκει να ανατρέψει τον παντεπόπτη θεό. Και αυτή η αναμέτρηση είναι τρομακτική, καθώς το ύψος του τέρατος είναι μεγαλύτερο από των βουνών και από τα χέρια του εκφύονται εκατό κεφάλια δράκων (ό.π., 138). Η γη τραντάζεται από ατελείωτο σεισμό, η θάλασσα κοχλάζει, ενώ από τα μάτια και το στόμα του φοβερού τέρατος εξέρχονται φωτιές.

Ο Δίας κατορθώνει να επιβληθεί, έχοντας ως όπλα τον κεραυνό, την αστραπή και τη βροντή και αναδεικνύεται αδιαμφισβήτητος ηγέτης. Καταδιώκοντας τον Τυφώνα μέχρι τις όχθες της Σικελίας, τον καταπλακώνει με πελώριο βράχο, που αργότερα θα αποτελέσει το ηφαίστειο της Αίτνας (ό.π., 139). Με την επικράτηση του Δία αρχίζει μια νέα εποχή.

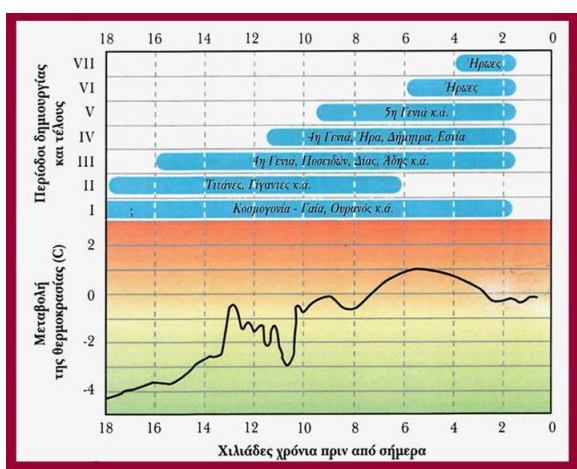
Καθίσταται λοιπόν προφανές ότι στην ελληνική μυθολογία, δημιούργημα, σύμφωνα με το Μαριολάκο του *Homo sapiens*, ευδιάκριτο χαρακτηριστικό είναι οι συγκρούσεις μεταξύ υπέρτατων δυνάμεων, με επιπτώσεις στο φυσικό περιβάλλον.

Παράλληλα, διαχρονική είναι η παρουσία της Γαίας, καθώς αυτή συμβουλεύει γιους και εγγονούς να στρέφονται μεταξύ τους. Αυτή παρακινεί τους Τιτάνες να επιτεθούν κατά του πατέρα τους Ουρανού και υποκινεί την εξέγερση των Γιγάντων εναντίον του Δία, ενώ κατά τη διάρκεια της Τιτανομαχίας, οι ίδιοι είχαν ταχθεί στο πλευρό των ολύμπιων θεών. Δικό της παιδί είναι και ο Τυφωέας, που εξεγείρεται εναντίον του Δία (Μαριολάκος, 2005). Η γη σείεται και από τα ηφαίστεια της, τα οποία πρέπει να αντιπροσωπεύουν οι Γίγαντες, βγαίνει η λάβα (Μαριολάκος, 2002, 2082).

Κατά το Μαριολάκο, οι μάχες αυτές απηχούν κοσμογονικές γεωπεριβαλλοντικές μεταβολές, άγνωστες μέχρι τότε στον ανυπεράσπιστο προϊστορικό άνθρωπο της Ανώτερης Παλαιολιθικής-Μεσολιθικής εποχής. Αντιμετωπίζοντας τες με δέος, προσπαθεί να τις ερμηνεύσει και αποδίδει

την ευθύνη για αυτές σε ανώτερες δυνάμεις. Ειδικότερα, οι προαναφερθείσες συγκρούσεις σχετίζονται με τις φυσικογεωλογικές διεργασίες που εξελίσσονται μεταξύ του 18.000, οπότε αρχίζει να αυξάνεται η παγκόσμια θερμοκρασία και του 6.000-4.000 π.α.σ., οπότε το κλίμα και η στάθμη της θάλασσας σταθεροποιούνται (Εικ. 13).

Η νέα (4^η) γενιά των θεών του Ολύμπου, πιο ευνοϊκή και προστατευτική προς τον άνθρωπο, αντανakλά, κατά το Μαριολάκο, ένα νέο φυσικογεωλογικό καθεστώς, μετά την ομαλοποίηση του κλίματος. Ο άνθρωπος εξοντώνει τις θεότητες της προηγούμενης γενιάς, που αντιπροσωπεύουν τις καταστροφικές δυνάμεις της φύσης, μέσω των ολύμπιων θεών, τους οποίους επικαλούνταν ως προστάτες του.

Εικ.13. Οι γενιές των θεών και οι κλιματικές μεταβολές

Πηγή: Μαριολάκος

Οι έριδες μεταξύ των θεών αυτής της γενιάς, όπως για παράδειγμα της Αθηνάς και του Ποσειδώννα για την προστασία της Αθήνας, σχετίζονται πλέον με ζητήματα ανακατανομής της κυριαρχίας τους (ό.π.). Ο Δίας εκπροσωπώντας τον πολιτισμό, έχει υποτάξει μέσω των τεράτων την αγριότητα (Ανδρεάδης, 1986, 66). Ο κάτοικος του ελλαδικού χώρου μεταβάλλεται από τροφoσυλλέκτη σε τροφoπαραγωγό και οι βροχές που προέρχονται από το Νεφεληγερέτη Δία είναι καθοριστικές για τη γεωργία (Μαριολάκος κ.α., 2008) και την επιβίωσή του.

ΚΕΦ.4: Ανάπτυξη πολιτιστική διαδρομής:

«Αττική, τόπος ιερός: Στα βήματα των θεών και των ανθρώπων»

4.1. Προϋποθέσεις και κριτήρια σχεδιασμού - στοχοθεσία

Στη συγκεκριμένη περιοχή κρίθηκε καταλληλότερη η χάραξη μιας σύνθετης διαδρομής, με την οποία επιχειρείται συσχέτιση και αξιοποίηση πολιτισμικών και φυσικών πόρων, με ενοποιητικό στοιχείο το μυθολογικό υπόβαθρο.

Όπως επισημαίνεται από τη Χάρτα Πολιτιστικού Τουρισμού, η πολιτιστική διαδρομή, ως πρόγραμμα ερμηνείας²³ πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς, οφείλει να μεταδίδει στην τοπική κοινότητα και στον επισκέπτη τη σημασία τους αλλά και την ανάγκη διατήρησής και υποστήριξής τους με τρόπο πρόσφορο και εύληπτο. Ταυτόχρονα είναι αναγκαίο να προβάλλει και να ερμηνεύει τη σημασία της αυθεντικότητας των τόπων και των πολιτιστικών εμπειριών.

Επιπρόσθετα επιβάλλεται, ως τουριστική δραστηριότητα, να παρέχει κατάλληλες συνθήκες για την άνεση, την ασφάλεια και την ευχάριστη παραμονή των επισκεπτών, οι οποίες να μεγιστοποιούν την απόλαυση της επίσκεψης. Παράλληλα είναι επιτακτική ανάγκη να διασφαλίζει την υπεύθυνη συμπεριφορά των επισκεπτών και το σεβασμό τους προς το φυσικό ιστό, την κληρονομιά, τις πολιτιστικές πρακτικές και τον τρόπο ζωής των κοινοτήτων υποδοχής.

Για τη διαμόρφωση της προτεινόμενης διαδρομής, την επιλογή των σημείων και τη σύνταξη του υλικού ελήφθησαν υπόψη κριτήρια όπως:

- η ένταξη αναξιοποίητων πόρων στο τουριστικό προϊόν
- η αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων περιοχής
- η αειφορική διαχείριση του χώρου
- η χωροχρονική κατανομή της (Καραβασίλη & Μικελάκης, 1999, 84)
- η δυνατότητα πρόσβασης και η γεωγραφική γειτνίαση των συνδεδεμένων σταθμών
- η φέρουσα ικανότητα της περιοχής
- η δημιουργία συνεκτικής και ευχάριστης ενδιάμεσης πορείας και η παροχή δυνατότητας στον επισκέπτη για συμμετοχή, παρατήρηση και εξερεύνηση, αλλά και στοχασμό μέσω της σιωπής (ό.π., 83)
- η επιλογή των τόπων και των πληροφοριών σε σχέση με τον αποδέκτη (ό.π., 84)

²³ Ως ερμηνεία ορίζεται η επικοινωνιακή διαδικασία, μέσω της οποίας, η σημασία ενός φυσικού ή πολιτιστικού πόρου μεταβιβάζεται στους επισκέπτες.

- ο φυσικός, γεωλογικός και πολιτισμικός πλούτος της συγκεκριμένης περιοχής.

Κοινό – στόχο αποτελούν Έλληνες αλλά και ξένοι επισκέπτες, ενώ η *τιμολογιακή πολιτική* δύναται να διαμορφώνεται ανάλογα με την εποχή και την παρούσα οικονομική συγκυρία.

Στόχους της συγκεκριμένης πολιτιστικής διαδρομής αποτελούν:

- Η παροχή πολιτισμικής, περιβαλλοντικής και ιστορικής πληροφορίας με εύληπτο τρόπο.
- Η δημιουργία μιας αυθεντικής ταξιδιωτικής εμπειρίας, ευχάριστης, αξιόλογης, με πλούσιο περιεχόμενο, ώστε ο επισκέπτης να χαίρεται τα ιδιαίτερα φυσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της περιοχής.
- Η διαφοροποίηση, ο εμπλουτισμός και η εξασφάλιση υψηλής ανταγωνιστικότητας του τουριστικού προϊόντος για την επέκταση της τουριστικής δραστηριότητας.
- Η αναγνώριση της αξίας των υλικών πολιτισμικών αγαθών αλλά και της άυλης και προφορικής κληρονομιάς.
- Η ευαισθητοποίηση για την προστασία του περιβάλλοντος.
- Η βελτίωση του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου της κοινότητας υποδοχής.
- Η παροχή κινήτρων και μέσων στη φιλοξενούσα κοινότητα για τη φροντίδα και διατήρηση των πολιτισμικών πόρων.
- Η επιτυχία μιας ευεργετικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των επισκεπτών και των κατοίκων της κοινότητας που τους υποδέχεται.
- Η μετατροπή του τόπου σε αφετηρία εκπαίδευσης.
- Η εξασφάλιση προστασίας των πολιτισμικών πόρων για τις μέλλουσες γενεές.

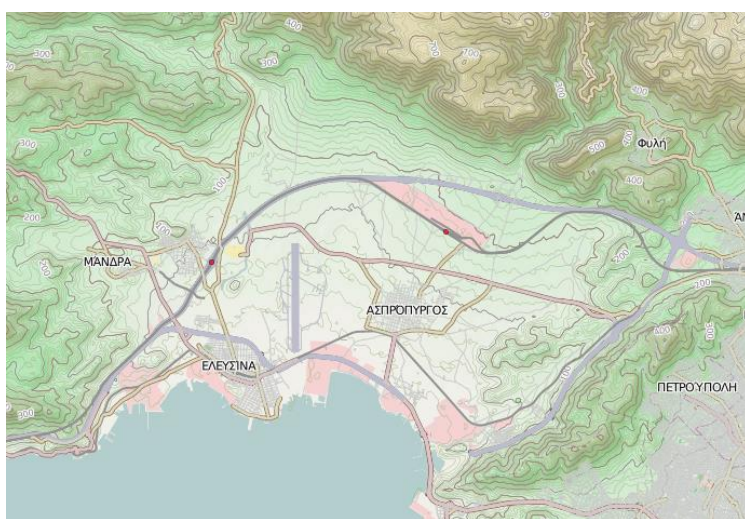
Εν κατακλείδι, η παρούσα διαδρομή αποτελεί ένα καινοτόμο, σύνθετο, δυναμικό, τουριστικό προϊόν. Η καινοτομία του βασίζεται σε δραστηριότητες που συνδυάζουν πεζοπορία (γνωριμία με τη φύση), αξιοποίηση στοιχείων άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς (μυθολογία), συσχετισμό τους με τις φυσικογεωλογικές μεταβολές στην Αττική από την προϊστορική εποχή, άγνωστες στο ευρύ κοινό, σωματική ευεξία αλλά και χαλάρωση. Επιπρόσθετα, πρόκειται για μια διαδρομή που δύναται να πραγματοποιηθεί καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, εκτός περιπτώσεων ακραίων καιρικών συνθηκών.

4.2. Χάραξη διαδρομής

4.2.1. Θριάσιο Πεδίο – Ελευσίνα

1.Γεωγραφικός προσδιορισμός

Το Θριάσιο Πεδίο (Εικ.14) εκτείνεται δυτικά της Αθήνας, μεταξύ του Ασπρόπυργου ανατολικά, της Μάνδρας δυτικά και της Ελευσίνας νοτιοδυτικά. Περικλείεται από το Όρος Πατέρα/Αιγάλεω στα δυτικά και βορειοδυτικά, από τον Κιθαιρώνα στα βόρεια, από την Πάρνηθα βορειοανατολικά και από τον κόλπο της Ελευσίνας στα νότια. Την πεδιάδα διέρρεε ο ελευσινιακός Κηφισός (Σαρανταπόταμος).

Εικ. 14. Τοπογραφικός χάρτης Θριάσιου Πεδίου

Πηγή:https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%98%CF%81%CE%B9%CE%AC%CF%83%CE%B9%CE%BF_%CE%A0%CE%B5%CE%B4%CE%AF%CE%BF#/media/File:Thriasio_map.png

2.Το Θριάσιο Πεδίο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα

Το Θριάσιο Πεδίο συνέδεαν με την Αθήνα δύο δρόμοι, από τους οποίους ο ένας ήταν η Ιερά Οδός, την οποία ακολουθούσε η πομπή των Ελευσινίων Μυστηρίων. Έχοντας ως αφετηρία τη μεγάλη δυτική πύλη της Αθήνας (Δίπυλο)²⁴, που ήταν γνωστή και ως «Θριάσιαι Πύλαι», διέσχιζε το παραλιακό τμήμα της πεδιάδας και κατέληγε στην Ελευσίνα (Λερίου, 2010, 22).

Στην πεδιάδα αυτή, τη μεγαλύτερη και, σύμφωνα με τους αρχαίους, την πιο εύφορη της Αττικής, λατρεύτηκαν η θεά Δήμητρα και η κόρη της Περσεφόνη. Περί το 2000 π.Χ.(4000 χρόνια

²⁴ Το Δίπυλο και όχι η αρχαιότερη Ιερά Πύλη αναφέρεται από τον Πausanias ως αφετηρία της πομπής, επειδή ήταν η μόνη που διατηρούνταν στην εποχή του (Παπαχατζής, 1998, 461).

π.α.σ.) στις πλαγιές λόφου στο νοτιοδυτικό άκρο του Θριάσιου πεδίου, κοντά στον κόλπο, ιδρύθηκε η Ελευσίνα. Από τη Μυκηναϊκή εποχή, κατά την οποία γίνεται ισχυρά οχυρωμένη πόλη και ως τον 4^ο αι. μ. Χ., οπότε το Ιερό εγκαταλείπεται μετά την απαγόρευση της αρχαίας λατρείας και την επιδρομή των Οστρογότθων, λατρευόταν συνεχώς η θεά Δήμητρα. Είναι η θεά των δημιουργικών δυνάμεων της φύσης και της καλλιέργειας των σιτηρών. Αυτή δίδαξε στους Ελευσίνιους την σπορά των δημητριακών και τις θρησκευτικές τελετές, των οποίων τα μυστικά τους γνώριζαν μόνο οι μνημένοι, σύμφωνα με την υπόδειξη της θεάς²⁵. Τα αρχαιότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην ακρόπολη, χρονολογούνται στη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού, όμως η ανακάλυψη χειροποίητων αγγείων της Νεολιθικής, αποδεικνύει την κατοίκηση στην περιοχή από την περίοδο αυτή (Σαββανή, 2015, 129).

Μέχρι τις αρχές του 20ού αι, το φυσικό τοπίο δεν είχε υποστεί σημαντικές μεταβολές. Τότε η περιοχή άρχισε να μετατρέπεται σε βιομηχανική ζώνη, με αποτέλεσμα την περιβαλλοντική της υποβάθμιση (Λερίου, ό.π.).

Ο Πούκεβιλ (αρχές 19^{ου} αι.) γράφει: «Φθάνουμε στην πεδιάδα της Θρίας την εποχή της σποράς.[...] Είδα τους αγρότες να καλλιεργούν τα χωράφια που ήταν άλλοτε αφιερωμένα στη Δήμητρα, με άροτρα που είχαν φτιάξει, όπως τους είχε πει ο Τριπτόλεμος, εφευρέτης του ίδιου υνίου που χρησιμοποιείται και τώρα και των αλωνιών όπου θρυμματίζουν τους σπόρους, όπως στους αρχαίους χρόνους. [...] Πατούσα τη γη όπου βρισκόταν το πρωταρχικό μνημείο που αφιέρωσε η ανθρωπότητα, το μνημείο του εφευρέτη του αρότρου, ευεργέτη των θνητών. Διέσχιζα τα χωράφια, όπου άνθισαν τα πρώτα στάχυα του κριθαριού, που καλλιεργήθηκε πολύ πριν το σιτάρι και που ίσως γι' αυτό το προτιμούν στις θυσίες» (Πούκεβιλ, 1995, 430-431).

3.α. Ετυμολογία της ονομασίας «Θριάσιο Πεδίο»

Για την ετυμολογία της ονομασίας του Θριάσιου Πεδίου υπάρχουν διάφορες εκδοχές. Είναι πιθανό να συνδέεται με τις Θρίες, φτερωτές νύμφες, που έμεναν στον Παρνασσό και ήταν τροφοί του Απόλλωνα. Αυτές είχαν την ικανότητα να μαντεύουν το μέλλον από τον τρόπο που κινούνταν τα χαλίκια μέσα σε νερό. Έτσι, οι μικρές πέτρες που χρησιμοποιούνταν στη μαντική ονομάστηκαν θρίες.

Άλλες παραδόσεις συσχετίζουν τις Θρίες με την Αθηνά, στην οποία δίδαξαν τη μαντική τέχνη. Ο Απόλλων παραπονέθηκε στο Δία, γιατί δυσареστήθηκε με αυτή την ενασχόληση της Αθηνάς,

²⁵ http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=2373

καθώς ήθελε μόνο εκείνος να κατέχει αυτή την τέχνη. Η Αθηνά, θυμωμένη, πέταξε στην πεδιάδα τα χαλίκια, από τα οποία ονομάστηκε Θριάσιο Πεδίο (Λερίου, ό.π.).

Σύμφωνα με άλλη ερμηνεία, η ονομασία προέρχεται από το «θρίον», το φύλλο συκιάς. Η θεά Δήμητρα, πρόσφερε στο Φύταλο την πρώτη συκιά της Αττικής και την καλλιέργεια της, για να ανταποδώσει τη φιλοξενία που της παρείχε στο σπίτι του στις όχθες του αθηναϊκού Κηφισού, κατά τη διάρκεια της αναζήτησης της κόρης της Περσεφόνης (Γκρέιβς, 1998, 88).

Κατά τον Πausanία, αυτό μαρτυρείται από το επίγραμμα που υπάρχει στον τάφο του Φυτάλου: *«εδώ ο ήρωας ηγεμόνας Φύταλος δέχτηκε κάποτε τη σεβαστή/Δήμητρα, όταν για πρώτη φορά φανέρωσε το οπωροφόρο δέντρο που το γένος των ανθρώπων το ονομάζει ιερή συκιά / από τότε η γενιά του Φυτάλου πήρε τιμή αγέραστη»* (Παπαχατζής, 1998, 466).

Επιπρόσθετα, η ονομασία ενδέχεται να συνδέεται με τον ήρωα Θριάσιο, το όνομα του οποίου αναγράφεται σε επιγραφή αναθηματικής στήλης του 1ου αι. π.Χ, που βρέθηκε στον Ασπρόπυργο (Λερίου, ό.π., 23).

3.β. Ετυμολογία της ονομασίας «Ελευσίς»

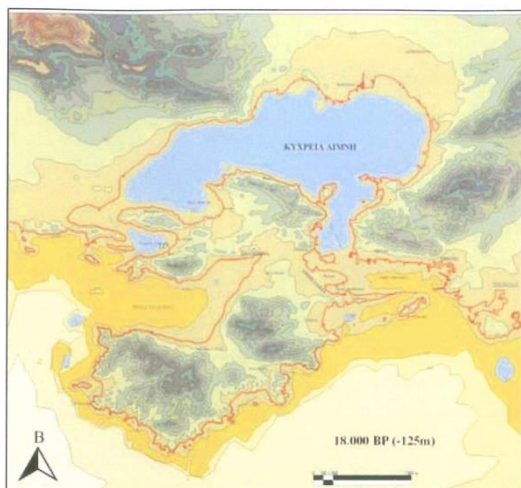
Η ονομασία «Ελευσίς» προέρχεται πιθανά από τη ρίζα «ελευθ-» του ρήματος «έρχομαι» και τη λέξη «έλευσις» (= ερχομός, άφιξη), δηλώνοντας την άφιξη της θεάς Δήμητρας στην περιοχή. Συναντάται για πρώτη φορά στον «Ορφικό Ύμνο Δήμητρος Ελευσινίας». Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, η ονομασία δόθηκε στην πόλη από τον οικιστή και βασιλιά της Κελεό, προς τιμήν του ήρωα (πατέρα του), Ελευσίνα. (Σαββανή, 2015, 128).

Κατά τον Πausanία, *«Ο ήρωας Ελευσίς από τον οποίο ονομάζουν την πόλη, άλλοι λένε πως ήταν γιος του Ερμή και της Δάειρας, της κόρης του Ωκεανού, και άλλοι ποιητές αναφέρουν ως πατέρα του Ελευσίνα τον Ίγυγο»* (Παπαχατζής, 1994, 478-479).

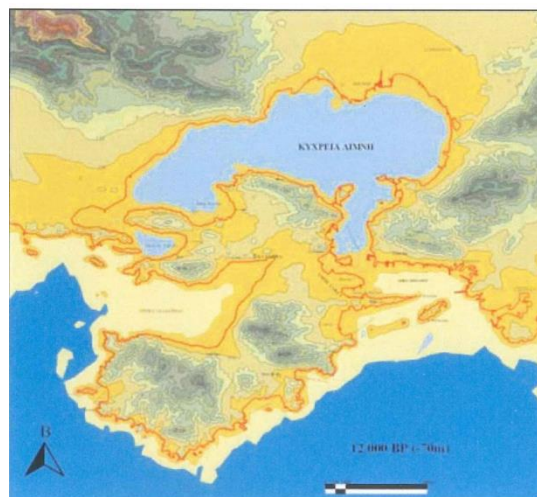
Επιπρόσθετα, ο Ησύχιος ο Αλεξανδρεύς στο Λεξικό αναφέρει ότι η παλαιότερη ονομασία της πόλης ήταν Σαισαρία, από τη Σαισάρα, κόρη του Κελεού. Η Σαισάρα αναφέρεται και από τον Πausanία, ο οποίος, αναφερόμενος στην τέλεση των Ελευσινίων μυστηρίων, μας πληροφορεί ότι *«τα δρώμενα για τις δύο θεές είχαν αναλάβει ο Εύμολπος και οι κόρες του Κελεού, τις οποίες ο Πάμφως, όπως και ο Όμηρος, τις ονομάζουν Διογένεια και Παμμερόπη και την τρίτη Σαισάρα»* (ό.π., 472-474).

4.Περιβάλλον και μεταβολές

Πριν από 18.000 χρόνια (Εικ.15) το Θριάσιο πεδίο, βρισκόταν περίπου 130 μ. ψηλότερα από τη στάθμη της θάλασσας, ενώ η περιοχή στην οποία σήμερα βρίσκεται η Ελευσίνα, βρισκόταν περίπου 30-40 χλμ. μακρύτερα από την ακτή. Ο Κόλπος της Ελευσίνας ήταν μια κλειστή υδρολογική λεκάνη, η οποία δεν είχε επιφανειακή απορροή προς τη θάλασσα, καθώς βρισκόταν 30 περίπου χλμ. μακριά από αυτήν. Πριν από 12.000 χρόνια (Εικ. 16), ο Κόλπος της Ελευσίνας συνέχισε να είναι μια κλειστή υδρολογική λεκάνη, η στάθμη όμως της θάλασσας είχε αυξηθεί.

Εικ. 15. Η Κυχρεία λίμνη (18.000 π.α.σ.)

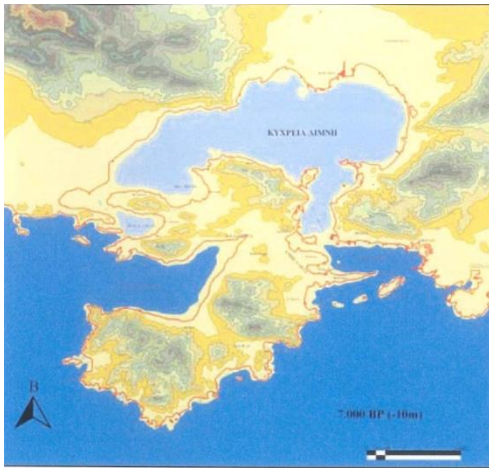

Εικ. 16. Η Κυχρεία λίμνη (12.000 π.α.σ.)

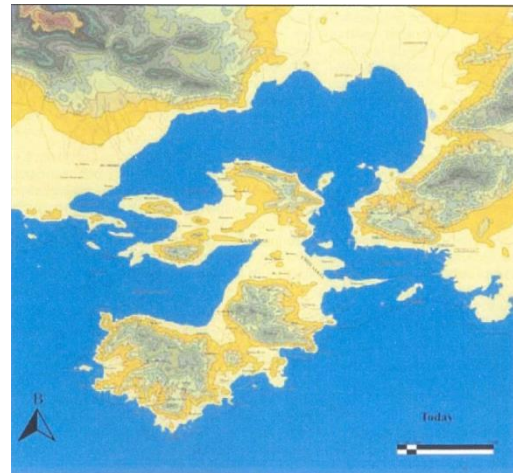
Πηγή: Μαριολάκος (2003)

Πριν από 7.000 χρόνια (Εικ.17), ο σημερινός Κόλπος της Ελευσίνας είχε σίγουρα μετατραπεί σε λίμνη (Κυχρεία λίμνη) λόγω της κατάκλυσής της από τη θάλασσα, με την ακτογραμμή της να βρίσκεται στην ίδια στάθμη περίπου με την θάλασσα. Έκτοτε συνέχισε να λειτουργεί ως λίμνη μέχρι το 5.000 π.α.σ., εποχή κατά την οποία καταγράφεται το κλιματικό optimum²⁶, οπότε και ενώνεται με τη θάλασσα (Μαριολάκος & Θεοχάρης, 2001, 409-410). Σήμερα αποτελεί τμήμα του Σαρωνικού (Εικ.18).

²⁶ Το κλιματικό optimum άρχισε περίπου 6,000 χρόνια π.α.σ. κατά την περίοδο του Ολόκαινου και κράτησε, σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, μέχρι το 4.000 π.α.σ. (2.000 π.Χ.) (Μαριολάκος, 2002, 2074).

Εικ. 17. Η Κυχρεία λίμνη (7.000 π.α.σ.)
Πηγή: Μαριολάκος (2003)

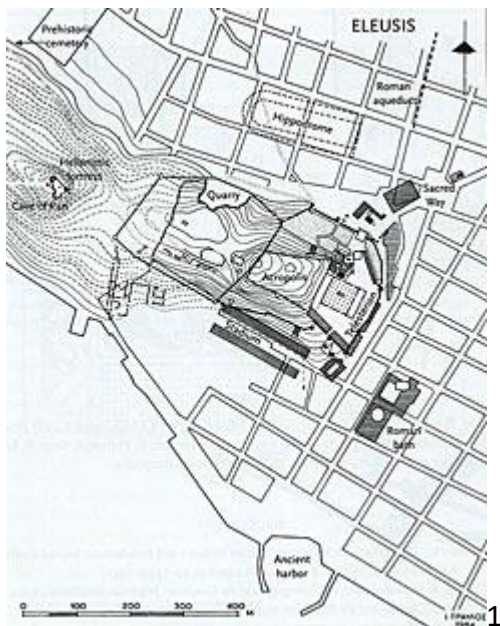

Εικ. 18. Η Κυχρεία λίμνη σήμερα ως τμήμα του Σαρωνικού

5.Μυθολογικό υπόβαθρο

Σύμφωνα με τη γενεαλογία των θεών, η Δήμητρα ήταν κόρη του Κρόνου και της Ρέας, αδελφή του Δία, της Ήρας, του Ποσειδώνα και του Πλούτωνα. Η Ελευσίνα είναι ο τόπος, στον οποίο ο Θεός Άδης ή Πλούτωνα (Ολάγια, 2001,40), βασιλιάς του Κάτω Κόσμου, αρπάζει την Περσεφόνη, κόρη του Δία και της Δήμητρας, επιθυμώντας να την κάνει σύζυγό του και τη μεταφέρει στο βασίλειό του. Η μητέρα της την αναζητεί μάταια σε όλη τη γη για εννιά μέρες και εννιά νύχτες κρατώντας αναμμένους πυρσούς.

Κατά τη διάρκεια της περιπλάνησης της, καταλήγει στην Ελευσίνα (Εικ. 19), στο ανάκτορο του βασιλιά Κελεού. Εμφανίζεται ως ηλικιωμένη μητέρα που πενθεί, ενώ ταυτόχρονα, θυμωμένη με το Δία που γνώριζε την πράξη του αδελφού του, αφήνει άκαρπη τη γη, σταματώντας τη γονιμοποίηση των σπόρων και καταδικάζοντας σε αφανισμό την ανθρωπότητα. Εκεί της ανατίθεται η φροντίδα του Δημοφώντα, γιου του Κελεού, τον οποίο προσπαθεί να κάνει αθάνατο. Όταν όμως την ανακαλύπτουν, αναγκάζεται να αποκαλύψει τη θεϊκή της ταυτότητα (Ολάγια, 2001, 110-111), ενώ ο Δημοφώντας πεθαίνει (Γκρέιβς, 1998, 86).

Εικ. 19. Τοπογραφικό σχέδιο του δήμου της Ελευσίνας, με το Ιερό της Δήμητρας και της Κόρης (Περσεφόνης)

Πηγή: http://www.eie.gr/archaeologia/gr/02_DELTIA/Sanctuary_of_Demeter_and_Kore.aspx

Παρά τις ικεσίες των θεών να ανακαλέσει την απόφασή της, η Δήμητρα δεν πείθεται μέχρι να επιστρέψει η Κόρη. Ο Δίας αναγκάζεται να μεσολαβήσει στον Άδη, κι αυτός αναγκάζεται να την απελευθερώσει, η επάνοδος της όμως στη γη δεν μπορεί να είναι μόνιμη, γιατί η Περσεφόνη έχει δοκιμάσει τροφή των νεκρών. Κατόπιν συμβιβασμού, αποφασίζεται η Κόρη να περνά εννιά μήνες με τη Δήμητρα και τρεις με τον Άδη στο βασίλειό του. Η επιστροφή της και η συνάντησή της με τη μητέρα της συμβαίνει και πάλι στην Ελευσίνα (Ολάγια, 2001, 111-112).

Τότε η θεά επιτρέπει στη γη να ανθίσει και να καρπίσει, ενώ πριν αναχωρήσει από την Ελευσίνα χαρίζει στον Τριπτόλεμο, γιο του Κελεού²⁷, σιταρόσπορο, ξύλινο άροτρο, και άρμα για να διδάξει στο ανθρώπινο γένος την τέχνη της γεωργίας (Γκρέιβς, 1998, 1, 88) και του δίνει μαθήματα σχετικά με το Ράριο πεδίο (Εικ. 20 - 21).

Όπως αναφέρει ο Πausanίας, «οι Αθηναίοι όμως και όσοι έχουν κοντά σε αυτούς μυηθεί, ξέρουν πως πρώτος ο Τριπτόλεμος, ο γιος του Κελεού, έσπειρε καρπό ήμερο» (Παπαχατζής, 1998, 240). Επιπρόσθετα η θεά εισάγει τον Κελεό, τον Τριπτόλεμο, τον Εύμολπο²⁸ και το Διοκλέα

²⁷ Σύμφωνα με την πιο γνωστή παράδοση, ο Τριπτόλεμος θεωρούνταν γιος του Κελεού, ο οποίος ήταν γιος του του Ελευσίνα ή του Ράρου (Παπαχατζής, 1998, 240).

²⁸ Ο Εύμολπος, αναφέρει ο Πausanίας, ήταν γιος του Ποσειδώνα και της Χιόνης (κόρη του ανέμου Βορέα και της Ωρειθυίας και εγγονή του Ερεχθέα). Λεγόταν πως είχε έρθει από τη Θράκη, γιατί εκεί είχε μεταφέρει ο Βορέας την Ωρείθυια, μετά την απαγωγή της (ό.π., 472).

στις τελετές της λατρείας της και στα μυστήρια προς τιμήν της, τα οποία σχετίζονται με την αρπαγή της Κόρης και την αναζήτησή της (Ολάγια, 2001, 110- 112).

Εικ. 20. Ο Τριπτόλεμος σε φτερωτό άρμα, πριν αναχωρήσει για να διδάξει στον κόσμο την καλλιέργεια της γης (Σκύφος, 500-480 π.Χ. /Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

Πηγή: <http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos>

Εικ. 21. Δήμητρα, Περσεφόνη και αγόρι

Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, πρόκειται για τον Τριπτόλεμο, στο κεφάλι του οποίου η Κόρη τοποθετούσε στεφάνι (Παπαχατζής, 1971, 80).

(Ανάγλυφη στήλη, 440-430 π.Χ. /Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)

Πηγή: http://www.greeklanguage.gr/digitalResources/ancient_greek/navigator/browse.html?object_id=30236§ion=&tag=%CE%94%CE%AE%CE%BC%CE%B7%CF%84%CF%81%CE%B1

6.Συσχετισμός αρχαιολογικού χώρου Ελευσίνας με μυθολογικό υπόβαθρο

Μεταξύ των σημαντικότερων μνημείων του αρχαιολογικού χώρου της Ελευσίνας περιλαμβάνονται τα εξής:

Καλλίχορον φρέαρ (α' μισό 5^{ου} αι. π.Χ.) (Εικ.22)

Βρίσκεται κοντά στη ΒΑ γωνία των Μεγάλων Προπυλαίων²⁹. Σύμφωνα με τον Πausανία, «Στην Ελευσίνα υπάρχει Ναός του Τριπτολέμου, καθώς και της προπυλαίας Άρτεμης και του πατρός Ποσειδώνος, και ένα φρέαρ που λέγεται Καλλίχορο, όπου πρώτα οι γυναίκες των Ελευσινίων έστησαν χορό και έψαλαν για τη θεά» (Παπαχατζής, 1998, 476-477).

Εικ. 22. Καλλίχορον φρέαρ

Πηγή: http://www.eie.gr/archaeologia/gr/02_DELTIA/Sanctuary_of_Demeter_and_Kore.aspx

Σύμφωνα με τον Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα³⁰, κοντά στο Παρθένιο φρέαρ³¹, από το οποίο υδρεύονταν οι Ελευσίνιοι, είδαν πρώτες τη Δήμητρα, όταν έφθασε στην Ελευσίνα μεταμορφωμένη σε ηλικιωμένη γυναίκα, οι κόρες του Κελεού Καλλιδική, Κλεισιδική, Καλλιθόη και Δημώ και την κάλεσαν στο ανάκτορο (Σαββανή, 2015, 128). Επιπρόσθετα, η ίδια η θεά, όταν αναγκάστηκε να αποκαλύψει την ταυτότητά της, έδωσε οδηγίες να χτιστεί βωμός και ναός πάνω από το καλλίχορο πηγάδι και υπέδειξε τον τρόπο λατρείας της (Φωκά & Βαλαβάνης, 1994, 192).

Εκεί κατέληγε, με ύμνους και χορό προς τιμή της θεάς, τη 19^η του μηνός Βοηδρομιώνος (Σεπτεμβρίου) η πομπή της επιστροφής που είχε ξεκινήσει από το Ελευσίνιο της Αθήνας, (Μαριολάκος κ.α, 2003, 26), πριν τοποθετηθούν ξανά τα ιερά αντικείμενα στο Τελεστήριο.

Πλουτώνειο (Εικ.23)

Πρόκειται για δυο αβαθή συνεχόμενα σπήλαια, απ' όπου, σύμφωνα με την παράδοση, είχε εμφανιστεί ο Πλούτων για να απαγάγει την Περσεφόνη. Σε αυτό το χώρο, τελούνταν (β' μισό 6^{ου}-4^{ος} αι. π. Χ.) αναπαράσταση της επανόδου της Περσεφόνης στη γη (ό.π., 25).

²⁹ Σύμφωνα με το Γ. Μυλωνά, το προϊστορικό πηγάδι, που αναφέρεται στο σωζόμενο Ύμνο στη Δήμητρα, ήταν διαφορετικό, αυτό που σώθηκε στη ΒΑ γωνία της στοάς του Φίλωνα, στο Τελεστήριο (Παπαχατζής, 1998, 477).

³⁰ Πρόκειται για την παλαιότερη γραπτή πηγή, στην οποία υπάρχει αναφορά στη λατρεία της Δήμητρας (Σαββανή, 2015, 128).

³¹ Το πηγάδι ονομαζόταν «Παρθένιον φρέαρ», όταν γράφτηκε ο Ύμνος στη Δήμητρα (Παπαχατζής, ό.π.).

Εικ. 23. Πλουτώνειο σπήλαιο

Πηγή: http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=9862

4.2.2. Ράριο πεδίο

1. Γεωγραφικός προσδιορισμός

Το Ράριο πεδίο, περιλαμβάνει την πεδιάδα στην Ελευσίνα και κυρίως το δυτικό τμήμα προς τα Μέγαρα. Σύμφωνα με νεότερες έρευνες, τοποθετείται, προς τη σημερινή πόλη της Μάνδρας, νοτιοανατολικά του όρους Τρικέρατο (Μαριολάκος κ.α., 2003,26).

2. Μυθολογικό υπόβαθρο

Η ονομασία οφείλεται στο Ράρο, πατέρα ή παππού του Τριπτόλεμου, ο οποίος υποδέχθηκε και περιποιήθηκε τη θεά Δήμητρα, όταν έφθασε στην Ελευσίνα, προς αναζήτηση της κόρης της Περσεφόνης. Η θεά προς εκδήλωση της ευγνωμοσύνης της για τη φιλοξενία, δίδαξε το γιο ή εγγονό του Ραρός Τριπτόλεμο τη γεωργία και κυρίως την καλλιέργεια του σίτου στον αγρό του, που έλαβε το όνομά του.

Σύμφωνα με τον Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα, στον οποίο συναντάται για πρώτη φορά το Ράριο πεδίο, πριν η Δήμητρα σταματήσει την καρποφορία, αυτό ήταν ζωοδότης μαστός της γης. Κατά την παράδοση, το πεδίο ήταν ο αγρός, στον οποίο ο Τριπτόλεμος έσπειρε πρώτος το σπόρο του σιταριού, με τον οποίο τον εφοδίασε η θεά.

Εκεί όπου είχε αλωνιστεί για πρώτη φορά σιτάρι που είχε παραχθεί από τη σπορά, είχε εγκατασταθεί βωμός, όπου οι Ελευσίνιοι προσέφεραν θυσίες χρησιμοποιώντας χονδροαλεσμένους δημητριακούς καρπούς (Μαριολάκος κ.α., 2003, 27). Όπως αναφέρει ο Παιανίας, «Για το Ράριον πεδίων λένε πως είναι το πρώτο που σπάρθηκε και παρήγαγε (δημητριακούς) καρπούς, και γι' αυτό οι ελευσίνιοι συνηθίζουν να χρησιμοποιούν ουλές(κριθάρια χοντροαλεσμένα για ιεροπραξίες) απ' αυτό και να κάνουν απ' αυτές τα πέμματα (γλυκά ψωμάκια για τις θυσίες). Εδώ δείχνουν και ένα αλώνι που το λένε του Τριπτόλεμου και ένα βωμό» (Παπαχατζής, 1998, 478).

Κατά τους Ορφικούς, στο Ράριο πεδίο, ανάμεσα στην Αθήνα και την Ελευσίνα, πραγματοποιήθηκε η συνάντηση της Δήμητρας με πέντε ανθρώπους, που είχαν πεταχτεί από τη γη: τη Βαυβώ, το Δυσαύλη και τους γιους του, Τριπτόλεμο, Εύμολπο και Ευβουλέα. Συχνά αναφέρεται ότι ο Τριπτόλεμος έδωσε πληροφορίες στη Δήμητρα για την τύχη της κόρης της, γι' αυτό η θεά του έδωσε τα δώρα της (Κερένυι, 1974, 228).

Στο χώρο αυτό επίσης τελούνταν ο δεύτερος από τους τρεις ιερούς συμβολικούς άροτους, που συνηθίζονταν κάθε χρόνο πριν το όργωμα των χωραφιών, με σκοπό την ενίσχυση της καρποφορίας. Οι τρεις αυτοί ιεροί άροτοι μαρτυρούνται από τον Πλούταρχο: *«Ἀθηναῖοι τρεῖς ἀρότους ἱερούς ἄγουσι, πρῶτον ἐπὶ Σκίρῳ, τοῦ παλαιοτάτου τῶν σπόρων ὑπόμνημα, δεύτερον ἐν τῇ Ῥαρίᾳ, τρίτον ὑπὸ πόλιν τὸν καλούμενον Βουζύγιον»* (Πλούταρχος, Γαμικά παραγγέλματα, 45). Ο τελετουργικός αυτός άροτος, κατά τον οποίο γινόταν συμβολικό όργωμα με ζεύγος βοδιών, πρέπει να τελούνταν σε μια γωνία της πεδιάδας της Ελευσίνας (Παπαχατζής, 1998, 240 & 478).

Επιπρόσθετα, από κριθάρι και σιτάρι που φύονταν στο Ράριο Πεδίο παρασκευάζονταν άρτοι που προσφέρονταν στη θεά κατά την κορύφωση των Ελευσινίων μυστηρίων. Παράλληλα, κατά τη διάρκεια των Ελευσινίων πραγματοποιούνταν αγώνες, οι νικητές των οποίων έπαιρναν ως έπαθλο μερίδες κριθαριού που καλλιεργούνταν εκεί (Μαριολάκος κ.α., 2003, 28).

3. Επίδραση στον πολιτισμό – Η γεωργική επανάσταση

Η γεωργική επανάσταση αποτελεί ιδιαίτερα σημαντικό βήμα στην εξέλιξη του ανθρώπινου γένους, καθώς παύει πλέον η απόλυτη εξάρτησή του από το φυσικό περιβάλλον και αρχίζει να αποκτά έλεγχο στην παραγωγή της τροφής του.

Είναι η εποχή που ο *Homo sapiens*, αρχίζοντας να καλλιεργεί δημητριακά, δημιουργεί τη θεά Δήμητρα και την τοποθετεί στο Θριάσιο πεδίο (Μαριολάκος, 2001, 31)³².

Στο Ράριο πεδίο, για πρώτη φορά πραγματοποιήθηκε σπορά, όργωμα, θερισμός και αλώνισμα, εκεί καλλιεργήθηκε για πρώτη φορά κριθάρι και σιτάρι, εκεί ο προϊστορικός κάτοικος της Ελλάδας παρήγαγε το πρώτο ψωμί, εκεί άρχισε να αποκτά τον έλεγχο της φύσης (Μαριολάκος, 2000-α, 11).

Σε αυτό συνέβαλε η ομαλοποίηση των κλιματικών και γεωλογικών συνθηκών που επέτρεψε τη διακοπή των περιπλανήσεων, την εγκατάσταση σε μόνιμη βάση και την καθοριστική για το ανθρώπινο γένος μετάβαση από τον τροφосуλλέκτη στον τροφοπαραγωγό, μεταβολή που

³² Αργότερα, όταν αρχίσει την καλλιέργεια της ελιάς, θα δημιουργήσει τη θεά Αθηνά (Μαριολάκος, 2001, 31)

ολοκληρώνεται κατά τη Νεολιθική περίοδο³³. Η μετάβαση αυτή πρέπει να υπήρξε σταδιακή, καθώς προϋπόθετε μακρόχρονη παρατήρηση, που θα οδήγησε στην επιλογή των κατάλληλων προς καλλιέργεια ειδών (Θεοχάρης, 1971, 49).

Είναι δυνατό μάλιστα η έναρξη της καλλιέργειας να αποδοθεί στις γυναίκες (την 7^η χιλιετία περίπου), εφόσον ο ρόλος της ως τροφосуλλέκτριας είναι λογικό να την οδήγησε λόγω τυχαιότητας ή παρατήρησης, στην καλλιέργεια φυτικών ειδών (Κυπαρίσση –Αποστολικά, 1998, 38).

Μια από τις σημαντικότερες μεταβολές που επέφερε η γεωργική επανάσταση ήταν η ταχύτατη αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού, ο οποίος κατά την έναρξη της νεολιθικής εποχής δεν υπερέβαινε τα 5 εκατομμύρια. Η δυνατότητα δημιουργίας διατροφικού αποθέματος, εξασφάλισε πλέον επάρκεια τροφής και έθεσε τις βάσεις για κοινωνικές μεταβολές και τη δημιουργία προηγμένων πολιτισμικών δομών. Αντίθετα η έλλειψή της πυροδοτούσε συγκρούσεις και πολέμους (Ματάλα, 2015, 24).

4.2.3. Ρειτοί

1.Γεωγραφικός προσδιορισμός

Η λίμνη Κουμουνδούρου (Εικ. 24-25)³⁴, στα όρια του Ασπρόπυργου με το Δήμο Χαϊδαρίου, βρίσκεται στη θέση όπου σχηματίζονταν οι λίμνες των Ρειτών.

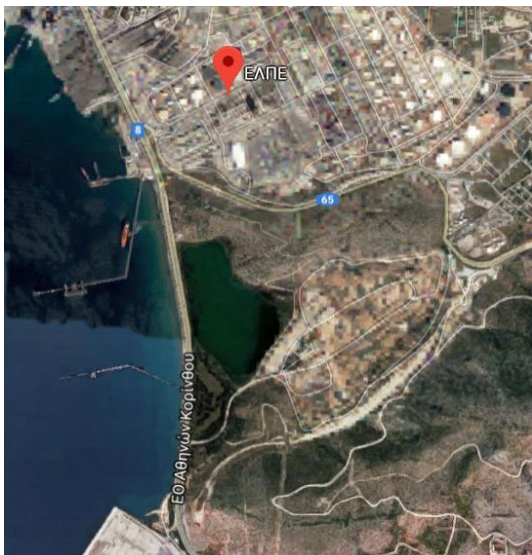
Εικ. 24. Λίμνη Περσεφόνης (Κουμουνδούρου)

Πηγή: <http://www.naturagraeca.com>

³³ Οι ανασκαφικές έρευνες στο σπήλαιο της Θεόπετρας στη Θεσσαλία παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για πολλά είδη άγριων φυτών και σπόρων, που χρησιμοποιούνται άγρια κατά την Παλαιολιθική και καλλιεργημένα κατά τη Νεολιθική, αποδεικνύοντας την εξέλιξή τους, τη συνέχεια στην κατανάλωσή τους και τη μετάβαση από την καρποσυλλογή στην καλλιέργεια.

Τα ευρήματα αποδεικνύουν συνεχή κατοίκηση του σπηλαίου από τα τελευταία χρόνια της Παλαιολιθικής (130 ως 140 χιλιάδες χρόνια από σήμερα), τη Μέση Παλαιολιθική, μέχρι το τέλος της Νεολιθικής και τη Χαλκολιθική και πιθανή εμφάνιση του *Homo sapiens sapiens* νωρίτερα στην Ελλάδα από την υπόλοιπη Ευρώπη (Κυπαρίσση – Αποστολικά, 2009, 61-78).

³⁴ Η ονομασία της λίμνης, οφείλεται σε οικογένεια γαιοκτημόνων, που κατείχαν την περιοχή το 19ο αι., ή στον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, κατά τη διάρκεια της θητείας του οποίου, πραγματοποιήθηκαν έργα επιχωμάτωσης και οδοποιίας μεταξύ της λίμνης και της ακτής Σκαρामαγκά (Λερίου, 2010, 25).

Εικ. 25. Η περιοχή των λιμνών σήμερα

Πηγή: <https://www.google.com/maps>

2. Οι λίμνες από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα

Ο Πausanias αναφέρεται στους Ρειτούς, καθώς τους συναντά στην πορεία του προς την Ελευσίνα. «Οι λεγόμενοι Ρειτοί μόνο που ρέουν όπως τα ποτάμια το νερό τους είναι θαλασσινό. Θα μπορούσε να πιστέψει κανείς πως από τον Εύριπο της Χαλκίδας ρέουν κάτω από το έδαφος και χύνονται σε μια θάλασσα χαμηλότερη. Οι Ρειτοί από παράδοση θεωρούνται αφιερωμένοι στην Κόρη και τη Δήμητρα και ψάρια απ' αυτούς μπορούν να πιάνουν μόνο οι ιερείς. Οι Ρειτοί, όπως μαθαίνω, στην παλιά εποχή αποτελούσαν το σύνορο της χώρας των ελευσινίων προς τους άλλους αθηναίους».

Οι Ρειτοί ήταν ρέματα σχηματισμένα από διάφορες πηγές, σε δυο θέσεις στις δυτικές υπώρειες του Αιγάλεω, τα οποία χύνονταν στον κόλπο της Ελευσίνας. Φαίνεται πως ήδη στους κλασικούς χρόνους, καθώς οι πηγές βρίσκονταν και στις δυο θέσεις σε ταπεινώσεις του εδάφους, είχαν δημιουργηθεί λίμνες, με τεχνητά φράγματα προς την πλευρά της θάλασσας. Αν και ο Πausanias αναφέρει μόνο τα ρεύματα, που σχηματίζονταν από τις εκροές προς τον κόλπο, από την αναφορά στην αλιεία, συνάγεται πως πρέπει να είχε δει και τις λίμνες. Το αλμυρό νερό οφείλεται στη μικρή απόσταση από τη θάλασσα. Η βόρεια λίμνη ήταν αφιερωμένη στη θεά Δήμητρα, ενώ η νότια, η «προς το άστυ», στην κόρη της Περσεφόνη (Παπαχατζής, 1998, 471-472).

Τη 14η του μηνός Βοηδρομιώνος, την πρώτη μέρα των Μεγάλων Ελευσινίων Μυστηρίων, ξεκινούσε η πομπή με κατεύθυνση προς την Αθήνα. Στους Ρειτούς, την πομπή συναντούσαν

(Εικ.26) Αθηναίοι αξιωματούχοι, όλοι μαζί βάδιζαν προς την πόλη και κατέληγαν στο Ελευσίνιο της Ακρόπολης (Φωκά & Βαλαβάνης, 1994, 195-196). Τη 19η του ίδιου μηνός επέστρεφαν, πορευόμενοι στην Ιερά Οδό με αντίστροφη κατεύθυνση και ψάλλοντας ύμνους στα Ιερά κατά μήκος της πορείας τους. Η πρώτη στάση ήταν στο Δαφνί, στο Ιερό του Δαφνείου Απόλλωνα, στη συνέχεια στο Ιερό της Αφροδίτης και τέλος στους Ρειτούς. Όταν έφθαναν εκεί, τα μέλη του γένους των Κροκωνιδών έδεναν με μάλλινη κίτρινη κλωστή το δεξί χέρι και το αριστερό πόδι κάθε μύστη, πιστεύοντας ότι με αυτό τον τρόπο εξαλείφεται κάθε μίasma (Μαριολάκος, 2003, 14).

Εικ.26. Τμήμα της Ιεράς Οδού κοντά στους Ρειτούς

Πηγή :<https://www.mixanitouxronou.gr/>

Εξαιτίας των ρευμάτων, η διάβαση πρέπει αρχικά να ήταν δυσχερής και η Ιερά Οδός πρέπει να διερχόταν πίσω από τις πηγές, στην πλαγιά του βουνού (Παπαχατζής, 1998, 472). Προκειμένου να εξασφαλιστεί η ασφαλής διέλευση της πομπής, με απόφαση της αθηναϊκής βουλής, κατασκευάστηκε λίθινη γέφυρα σε ένα από τα δύο ρεύματα των Ρειτών.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ελευσίνας υπάρχει σχετικό ανάγλυφο (Εικ. 27), που τοποθετείται στα 421 π.Χ. Στο άνω μέρος του ανάγλυφου, αριστερά παριστάνονται η Δήμητρα και η Περσεφόνη, κρατώντας πυρσούς, ενώ δεξιά η θεά Αθηνά τείνει το δεξί χέρι σε νεαρό άνδρα που στέκεται μπροστά της. Θεωρείται ότι πρόκειται για τον Τριπτόλεμο ή για προσωποποίηση του δήμου των Ελευσινίων (Λερίου, 2010, 24).

Εικ. 27. Το ψηφισματικό ανάγλυφο για τη γεφύρωση των Ρειτών (422/421 π.Χ.)

(Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας).

Πηγή: Λερίου (2010)

Οι λίμνες, όπως μαρτυρούν οι περιηγητές, διατηρούνταν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Ο Γάλλος διανοούμενος François Rouquerville, ο οποίος κατά την περίοδο 1810-1815 επισκέφτηκε την περιοχή περιηγούμενος την Ελλάδα με την ιδιότητα του Γάλλου Προξένου γράφει:

«Αφού πήρα μερικά δείγματα του εδάφους, επέστρεψα στην Ιερά οδό και την ακολούθησα ως τους Ρειτούς ή αλμυρές πηγές αφιερωμένες στη Δήμητρα και την Περσεφόνη, δίπλα στις οποίες έχουν κτίσει μύλους. Απ' αυτό το σημείο έχασα τα ίχνη τροχών που είχαν σχηματίσει οι ρόδες των κάρων και τα οποία ακολουθούσαμε από το ναό της Φίλης Αφροδίτης» (Πουκεβίλ, 1995, 429)».

Ο Gustave Flaubert το Δεκέμβριο του 1850, κατευθυνόμενος από την Αθήνα προς την Ελευσίνα αναφέρει σχετικά:

«Μονομιάς, στο τέλος της κατεβασιάς (αμέσως μετά το πέρασμα μεταξύ Ποικίλου και Αιγάλεω), στρίβουμε δεξιά, οι βράχοι είναι κομμένοι ίσια, ο δρόμος έχει κατασκευαστεί απάνω τους: είναι δίχως αμφιβολία ο αρχαίος δρόμος. Ο δρόμος περνάει ανάμεσα στη θάλασσα και τις λίμνες Ρειτοί, ένα γεφύρι σου επιτρέπει να περάσεις το μικρό αυλάκι που τις ενώνει. Οι λίμνες Ρειτοί θυμίζουν τους ορμίσκους που διαμορφώνει η παλίρροια. Λένε οι λίμνες- εγώ βλέπω μόνο μία ή μάλλον κάτι σαν πλημμυρισμένο βάλτο» (Φλωμπέρ, 2000, 25).

Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων, οι δύο λίμνες διατηρούνταν μέχρι και τη δεκαετία του 1950 (Εικ. 28) και αποτελούσαν αληθινούς υδροβιότοπους (Λερίου, 2010, 25). Αναφέρονται

επιπρόσθετα δύο παραθαλάσσιοι υδρόμυλοι, κοντά στις λίμνες, που κινούνταν από τις εκροές προς τη θάλασσα. Τα ερείπια μάλιστα του ενός από αυτούς, διατηρούνταν μέχρι τη διαπλάτυνση της Ιεράς Οδού, μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο (Παπαχατζής, 1998, 472).

Εικ. 28. Οι λίμνες Ρειτών το 1940

Πηγή: <https://geomythiki.blogspot.com>

Τότε μειώθηκε και η επιφάνεια της λίμνης Κουμουνδούρου. Η βόρεια λίμνη, που ήταν αφιερωμένη στη Δήμητρα (Εικ. 29), αποστραγγίστηκε και επιχωματώθηκε κατά τη δεκαετία του 1950 και στη θέση της βρίσκεται το εργοστάσιο της εταιρείας Ελληνικά Πετρέλαια.

Εικ. 29. Η θέση της λίμνης της Δήμητρας στα σημερινά ΕΛ.ΠΕ.

Πηγή: <https://geomythiki.blogspot.com>

4.2.4. Ελαιώνας (Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών)

1. Γεωγραφικός προσδιορισμός

Ο Ελαιώνας σήμερα (Εικ. 30) καταλαμβάνει μια αδόμητη ως επί το πλείστον έκταση 9000 περίπου στρεμμάτων στο δυτικό τμήμα του λεκανοπεδίου μεταξύ της λεωφόρου Αθηνών, της

Ιεράς Οδού, και των οδών Πειραιώς και Πέτρου Ράλλη. Απέχει λίγα χιλιόμετρα από το κέντρο της Αθήνας και από τον Πειραιά και διαιρείται διοικητικά σε 5 διαφορετικούς δήμους: Αθήνας, Αιγάλεω, Περιστερίου, Ταύρου, Ρέντη (Ρωπαίτου -Τσαπαρέλη, 2006, 25).

Εικ. 30. Η περιοχή του Ελαιώνα σήμερα

Πηγή: <https://www.google.com/maps>

2.Ο Ελαιώνας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα

Ο Μεγάλος Ελαιώνας στην αρχαιότητα ήταν μια κατάφυτη κοιλάδα, από τους πρόποδες της Πάρνηθας, της Πεντέλης και του Υμηττού, μέχρι το Δαφνί, τον Πειραιά και το Φάληρο. Μέχρι τις αρχές του 20ου αι, λεγόταν και Λόγγος, λόγω της πυκνότητας και του πλήθους των ελαιόδεντρων (ό.π.) (Εικ.31).

Εικ. 31. Μάζεμα ελιάς (530-510 π.Χ., Βρετανικό Μουσείο)

Πηγή: <http://athinodromio.gr>

Σύμφωνα με το Δίωνα το Χρυσόστομο³⁵(40-120 μ.Χ), η δενδροφύτευση ελιών ξεκίνησε την εποχή του τυράννου της Αθήνας Πεισίστρατου (600-527 π.Χ. περίπου)³⁶. Κατά τον Μποφίλια αποτελεί το σημαντικότερο δείγμα «αρχαίου αστικού πράσινου» (Μποφίλιας, 2007, 84).

Στην αρχαία Ελλάδα, ολόκληρα δάση θεωρούνταν ιερά, καθώς υπήρχε η τάση σύνδεσης δέντρων με αντίστοιχες θεότητες. Δημιουργήθηκαν έτσι ιερά άλση, που προσέλαβαν παράλληλα και πολιτιστικό ρόλο (ό.π., 83-84).

Ειδικότερα το άλσος του Ελαιώνα, προστατευόταν λόγω του ιερού του χαρακτήρα. Η φύτευση ενός δέντρου θεωρούνταν ιερή πράξη, αντίστοιχη με την ανέγερση ενός ναού. Οι εμπρησμοί και οι καταστροφές στον Ελαιώνα τιμωρούνταν. Οποιαδήποτε παρανομία σε βάρος των ιερών ελαιόδεντρων καταδικαζόταν με αυστηρές διατάξεις που είχαν θεσπιστεί από το Σόλωνα (Πλάκα, 2017).

Κατά τους βυζαντινούς χρόνους, στο χώρο του Ελαιώνα ανεγείρονται ποικίλοι ναοί. Αλλά και κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας, ο Ιταλός περιηγητής Martoni που επισκέφθηκε την Αττική το 1395 πληροφορεί ότι η πόλη «βρίσκεται ανάμεσα σε δύο βουνά³⁷ και περιβάλλεται από μια πεδιάδα, όπου υπάρχουν πολλοί και ωραίοι ελαιώνες» (Ρωπαίτου -Τσαπαρέλη, 2006, 47).

Κατά την Τουρκοκρατία (Εικ. 32), το ελαιόλαδο που παραγόταν από τον Ελαιώνα ήταν το σημαντικότερο προϊόν της Αθήνας. Μετά τη δημιουργία του πρώτου ελληνικού κράτους το 1833 καταγράφηκαν 117.000 ελαιόδεντρα (Παπαγρηγορίου κ.α., 2012, 34).

Εικ. 32. Άποψη της Αθήνας από τον Ελαιώνα (1817-1818) (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη)

Πηγή: <http://athinodromio.gr/>

³⁵ Ρήτορας, φιλόσοφος και συγγραφέας.

³⁶ Πιστεύεται ότι από τη Νεολιθική Εποχή στον Αιγαϊακό χώρο περιλαμβάνονταν στη διατροφή και καρποί αγριελιάς. Στα τέλη της τοποθετούνται και τα παλαιότερα ως τώρα γνωστά δείγματα γύρης ελιάς, από την Κρήτη και τη Βοιωτία. Παράλληλα στην Κρήτη, όπως αποδεικνύεται από ευρήματα, η καλλιέργεια της ελιάς ήταν γνωστή ήδη από τη Νεολιθική εποχή. Επιπρόσθετα, στη Νίσυρο και την Σαντορίνη, βρέθηκαν απολιθωμένα φύλλα της Ευρωπαϊκής Ελέας που χρονολογούνται 50.000 χρόνια (<https://www.olivegrove.gr/history>).

³⁷ Του Υμηττού και του Αιγάλεω.

Ο Ελαιώνας μέχρι και το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελούσε περιοχή αγροτικών δραστηριοτήτων. Σήμερα τον αρχαίο ελαιώνα θυμίζει ένας μικρός αριθμός ελαιόδεντρων (Εικ. 33) στους χώρους του Γεωπονικού Πανεπιστημίου.

Εικ. 33. Η «Ιερή ελιά του Πλάτωνα» στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Πηγή: <https://www.iefimerida.gr>

Η κατασκευή έργων υποδομών, όπως μεγάλων οδικών αξόνων, προσέλκυσαν εμπορικές και βιομηχανικές δραστηριότητες έλξης βιομηχανικών δραστηριοτήτων. Η έναρξη της λειτουργίας του εργοστασίου γκαζιού το 1862, σήμανε και το τέλος της χρήσης του ελαιόλαδου για το φωτισμό της Αθήνας. Παράλληλα, η χρήση των υδάτων του Κηφισού, που διέσχιζε τον Ελαιώνα, για την άρδευση οπωροκηπευτικών, αλλά και η βιομηχανική ανάπτυξη μετά το 1960 συντέλεσαν στη συρρίκνωση των ελαιόδεντρων. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 1984 οι βιομηχανικές μονάδες κάλυπταν το 40% της συνολικής έκτασης του Ελαιώνα.

Στο χώρο του αρχαίου Ελαιώνα σήμερα στεγάζονται ποικίλες δραστηριότητες και λειτουργίες, που συνυπάρχουν με άδεια οικοπέδα και οικοδομές, λαχανόκηπους και εγκαταλελειμμένες εγκαταστάσεις (ό.π., 34-36). Θετική παρέμβαση υπήρξε η θεσμοθέτηση του «Πάρκου Ελιάς» το 2003.

3.Μυθολογικό υπόβαθρο

Σύμφωνα με την παράδοση που διηγούνταν στην Αττική, η Αθηνά και ο Ποσειδώνας φιλονίκησαν για την κυριαρχία και προστασία της πόλης (Εικ. 34). Κριτές ήταν ο βασιλιάς Κέκροπας και οι άλλοι ολύμπιοι θεοί (Παπαχατζής, 1972, 103). Όταν ο Ποσειδώνας χτύπησε με την τρίαινα του τη γη, ανέβλυσε θαλασσινό νερό, ενώ όταν χτύπησε η Αθηνά με το δόρυ της το έδαφος, φύτεψε ένα ελαιόδεντρο³⁸.

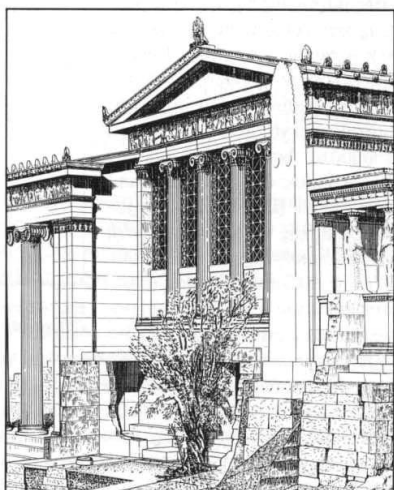
³⁸ Η φιλονικία των δυο θεών παριστανόταν στο δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα (Φωκά & Βαλαβάνης, 1994, 38).

Οι θεοί αποφάσισαν υπέρ της Αθηνάς, ενώ ο Ποσειδώνας θυμωμένος πλημμύρισε την κοιλάδα της Αττικής (Ολάνια, 2001, 43). Ο ναός του Ερεχθείου οικοδομήθηκε κατά την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, με τέτοιο τρόπο ώστε να στεγάσει τα «μαρτύρια», τα σημεία δηλαδή της θείας παρουσίας. Στο μικρό υπαίθριο περίβολο δυτικά του Ερεχθείου (Πανδρόσειο³⁹) βρισκόταν η ιερή ελιά (Εικ. 35) που φύτεψε η Αθηνά (Φωκά & Βαλαβάνης, 1994, 40 -42).

Εικ. 34. Δυτικό αέτωμα Παρθενώνα (Εριδα Αθηνάς-Ποσειδώνα. Στο κέντρο: η ιερή ελιά)

Πηγή: <http://www.greeklanguage.gr/>

Εικ. 35. Αναπαράσταση της δυτικής πλευράς του Ερεχθείου με την ιερή ελιά

Πηγή: http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapter_more_3.aspx

Από το πρώτο ελαιόδεντρο της Αθηνάς, που ονομαζόταν «Μορία Ελαία», θεωρούσαν πως προήλθαν όλες οι άλλες ημέρες ελιές, ο Ελαιώνας της Αττικής και οι δώδεκα ελιές της Ακαδημίας Πλάτωνος. Όταν μάλιστα η ελιά κάηκε από τους Πέρσες, την επόμενη μέρα ξαναβλάστησε (Ρωπαίτου-Τσαπαρέλη, 2006, 36).

Ο Πausanias μαρτυρεί ότι ένα ελαιόδεντρο που υπήρχε στην Ακαδήμεια (Πλάτωνος) πιστευόταν ότι ήταν το δεύτερο που φύτεψε (Παπαχατζής, 1982, 395). Από αυτές τις δώδεκα

³⁹ Η Πάνδροσος ήταν η μια από τις τρεις κόρες του βασιλιά Κέκροπα. Η Αθηνά της είχε αναθέσει τη φροντίδα του Εριχθόνιου όταν βρέφος. Οι αδερφές της όμως Έρση και Άγλαυρος, άνοιξαν το καλάθι μέσα στο οποίο ήταν το βρέφος (με ουρά φιδιού). Από το θέμα που αντίκρυσαν τρελάθηκαν και έπεσαν από τα τείχη της Ακρόπολης (Ολάνια, 2001, 46).

ιερές ελιές, που αποκαλούνταν επίσης «μορίαι», παραγόταν το λάδι για τους αμφορείς που προσφέρονταν ως έπαθλο κατά τα Παναθήναια στους νικητές των αγώνων (ο.π., 393). Προστάτης των ιερών αυτών δέντρων ήταν ο «Μόριος» Δίας (Ρωπαίτου – Τσαπαρέλη, 2006, 35).

Για την προέλευση της ονομασίας «μορίαι» των ιερών δέντρων, έχουν διατυπωθεί διάφορες εκδοχές. Μια από αυτές τη συσχετίζει με το θάνατο (μόρο) του Αλιρόθιου, γιου του Ποσειδώνα, από τον ίδιο του τον πέλεκυ, με τον οποίο προσπάθησε να κόψει τις ιερές ελιές. Σύμφωνα με άλλη άποψη, η λέξη προέρχεται από το άγαλμα του Μορίου Διός, που βρισκόταν στο Πανδρόσειο (ό.π., 35-36).

Ο Αριστοτέλης (384-322π.Χ) στο έργο του «Αθηναίων Πολιτεία» καταγράφει πληροφορίες σχετικά με τη διάθεση του ελαιόλαδου και τη νομική προστασία των δέντρων (ό.π., 36).

4.2.5. Υμηττός

1.Γεωγραφικός προσδιορισμός

Ο Υμηττός, ευρισκόμενος στο νότιο τμήμα της Αττικής, εκτείνεται σε μήκος 20 χλμ. και αποτελεί ένα από τα βουνά που περικλείουν το λεκανοπέδιο της Αθήνας. Ο Καμπούρογλου αναφέρει χαρακτηριστικά ότι με αυτόν χωρίζεται η κοιλάδα του πνεύματος (της Αθήνας) από του οιοπνεύματος (Μεσογείων) (Κοντογεωργοπούλου, 2006, 268).

2.Προέλευση του ονόματος του Υμηττού και της προσωνυμίας «Τρελλός»

Σύμφωνα με την επικρατέστερη εκδοχή, το όνομα Υμηττός, προέρχεται από την πελασγική λέξη Ουμάιτ ή Ύμητ, η οποία πιθανά σήμαινε σκληρός, άγριος, τραχύς, βραχώδης τόπος. Παράλληλα, η ονομασία ενδέχεται να προέρχεται από παραφθορά της λέξης «θύμος», που σημαίνει θυμάρι. Τα θυμάρια με το άρωμα τους τρέλαιναν τις μέλισσες, για αυτό και στο βουνό δόθηκε η προσωνυμία «Τρελός», ονομασία που χαρακτηρίζει κυρίως το βόρειο τμήμα του (Καλογήρου, 2003, 12-14).

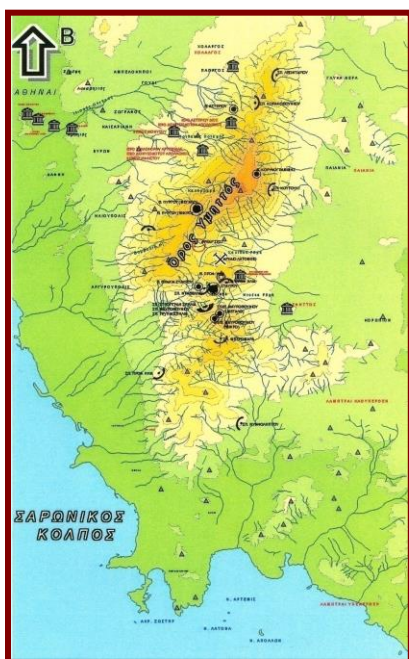
Σχετικά με το όνομα «Τρελός», που επικράτησε στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, έχει υποστηριχτεί και ότι οφείλεται στα άστατα καιρικά φαινόμενα που εκδηλώνονταν στην κορυφή του βουνού, μέσω των οποίων προσπαθούσαν στην αρχαιότητα να προβλέψουν τις καιρικές συνθήκες (Σχίζας, 1991, 52). Κατ' άλλους προέρχεται από παραφθορά της γαλλικής λέξης tres long (πολύ μακρύς), που χρησιμοποιούσαν οι Γάλλοι περιηγητές, αποδίδοντας το μεγάλο μήκος

του βουνού ή του Monte Ymmeto που χρησιμοποιούσαν οι Φράγκοι κατακτητές και στη συνέχεια αποδόθηκε ως Monte Matto(= τρελλό βουνό) (Καλλέργη, 8).

3.Ο Υμηττός από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα

Τα ευρήματα των ανασκαφών μαρτυρούν κατοίκηση της περιοχής ήδη από τη νεολιθική εποχή. Προελληνικοί οικισμοί (πελασγικοί) αναφέρονται και από τον Ηρόδοτο με τις ονομασίες Πήρα, Σκυρίδες, Σφητός, Αιξωνή, Κίκυνα (Σχίζας, 1991,43).

Ο Υμηττός θεωρούνταν από την αρχαιότητα ιερό βουνό (Εικ. 36). Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στη θέση της μονής Καισαριανής ή στη σημερινή πηγή της Καλοπούλας υπήρχε πιθανά ιερό της Αφροδίτης και πηγή (Κύλλου Πήρα), η οποία θεωρούνταν ότι πρόσφερε γονιμότητα στις γυναίκες και συνέβαλε στην τεκνογονία (ό.π., 45). Επιπρόσθετα, η ονομασία της μονής του Προδρόμου (Κυνηγού) σχετίζεται, κατά μια άποψη, με το άλσος της «Αγροτέρας Αρτέμιδος», το οποίο άρχιζε πάνω από τον Υμηττό και εκτεινόταν ως τις υπώρειες του Υμηττού (ό.π.,51).

Εικ. 36. Χάρτης Υμηττού και Ιερών του

Πηγή: Μαριολάκος (2016)

Το βουνό συναντάται με την ονομασία Υμηττός, στον περιηγητή Πausanία, ο οποίος επισημαίνει ότι η βλάστηση είναι καταλληλότερη για τις μέλισσες (Παπαχατζής, 1998, 415). Σύμφωνα με παράδοση που παρατίθεται από τον Ηρόδοτο, οι Αθηναίοι είχαν παραχωρήσει για εγκατάσταση στους Πελασγούς μια περιοχή του Υμηττού, σε αντάλλαγμα για την οικοδόμηση του κυκλώπειου τείχους γύρω από την ακρόπολη. Τους εκδίωξαν όμως στη συνέχεια, γιατί

παρενοχλούσαν τις κόρες των Αθηναίων στην Εννεάκρουνο, από την οποία έπαιρναν νερό (Σαββανή, 2015, 94).

Στις Επιστολές του, ο Μιχαήλ Χωνιάτης Ακομινάτος⁴⁰ αναφέρεται στον Υμηττό εννέα φορές, συγκρίνοντας το μάλιστα με ένα άλλο ιερό βουνό, την Κάρμηλο (Κοντογεωργοπούλου, 2006, 263). Τον χαρακτηρίζει ως «μελιχρό» και θεωρεί τη θέση του ιδανική, καθώς δεν απειλείται από τη θάλασσα, ταυτόχρονα όμως επιτρέπει τη θέα προς τις ακτές και τα νησιά του Σαρωνικού, τις Κυκλάδες και τις Σποράδες (ό.π., 264).

Από ανώνυμο χρονογράφο του 15^{ου} αι. πληροφορούμαστε τη λειτουργία δυο γνωστών σχολών των φιλοσόφων Πολυζήλου και Διοδώρου κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους. Ο προσκυνηματικός και ταυτόχρονα πνευματικός χαρακτήρας του Υμηττού επιβεβαιώνεται και από το πλήθος των θρησκευτικών οικοδομημάτων στον Υμηττό, που ανεγείρονται ιδιαίτερα κατά τη Μεσοβυζαντινή και Υστεροβυζαντινή περίοδο και υπερβαίνουν, κατά τον Ορλάνδο, κάθε άλλου όρους της Αττικής. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Καμπούρογλου, *"Από τα βουνά της Αττικής ο Υμηττός κατείχε της ευλαβείας τα σκήπτρα"* (ό.π., 266).

Ο Τούρκος ταξιδευτής του 17^{ου} αι. Εβλιά Τσελεμπί αναφέρει τον Υμηττό με το όνομα Ντελί Νταγ (τρελοβούνι) καθώς και τα πολύτιμα και σπάνια φυτά που φυτρώνουν στις πλαγιές του, από τα οποία κάποια θεραπεύουν όλες τις παθήσεις. Όπως πιστεύει ο περιηγητής, *«ένας από τους λόγους που οι σοφοί του κόσμου διάλεξαν την Αθήνα για να κατοικήσουν ήταν και το ότι υπήρχαν όλα αυτά τα βότανα στις πλαγιές του Ντελί Νταγ»*.

Κατά τη διάρκεια μάλιστα της Φραγκοκρατίας, κατά τον Τσελεμπή, γιατροί που πήγαιναν από όλα τα μέρη του κόσμου, για να μαζέψουν βότανα από τον Υμηττό, πλήρωναν ως φόρο στον Ισπανό βασιλιά και τότε κυρίαρχο της Αθήνας μεγάλα χρηματικά ποσά. Για το περίφημο μέλι του βουνού αναφέρει ότι οφείλεται στην ευλογία του αποστόλου Συμεών, *«που αγαπούσε τις μέλισσες κι είχε ασχοληθεί κι ο ίδιος με τη μελισσοκομία»* (Τσελεμπή, 1991, 186-187).

Σημαντικές παραμένουν και σήμερα οι μονές Αγίου Ιωάννη του Κυνηγού, Ταξιαρχών - Αστερίου, Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, Καισαριανής, Αγίου Γεωργίου Κουταλά και Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου – Καρέα, ενώ το Αισθητικό Δάσος της Καισαριανής, που εκτείνεται γύρω από την ομώνυμη μονή, έχει ενταχθεί στο δίκτυο Natura 2000 (Καλογήρου, 2003, 15&19).

⁴⁰ Τελευταίος μητροπολίτης Αθηνών (1182-1204), πριν την κατάκτηση από τους Φράγκους.

4.2.5.1. Ιερά του Ομβρίου Διός και Απόλλωνος προοψίου (8ος αι. π.Χ.)

Από τον Παυσανία αναφέρεται η ύπαρξη στον Υμηττό αγάλματος του «Υμηττίου Διός» καθώς και βωμών του «Ομβρίου Διός» και του «Απόλλωνος προοψίου». Η ονομασία όμβριος προέρχεται από τη λέξη «όμβρος», που σημαίνει βροχή και είναι ένα από τα επίθετα που χρησιμοποιούνταν για να δηλώσουν την εξουσία του θεού στις καιρικές μεταβολές⁴¹. Όταν ο Δίας ελευθέρωσε τα αδέλφια του, που είχε καταπιεί ο Κρόνος, ελευθέρωσε και τα αδέλφια του Κρόνου, που είχε σκλαβώσει ο Ουρανός. Ανάμεσα σε αυτά βρίσκονταν οι Κύκλωπες, οι οποίοι από ευγνωμοσύνη του χάρισαν την αστραπή και τη βροντή (Κερένυι, 1974, 36).

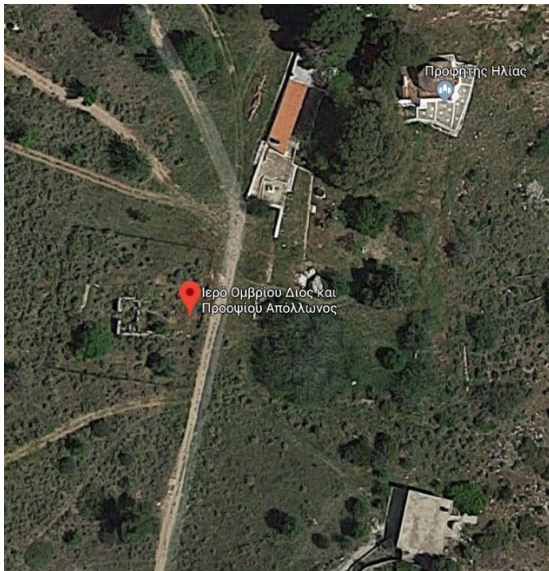
Παράλληλα, το επίθετο προόψιος για τον Απόλλωνα ενδεχομένως δηλώνει λατρεία του θεού σε σχέση με ευχάριστα καιρικά προμηνύματα (Παπαχατζής, 1998, 416-417). Το άγαλμα του ήταν τοποθετημένο στην κορυφή από την οποία το πρώτο φως, κατά την ανατολή, έπεφτε στη Δυτική Αττική (Ντούνη & Παπαφλωράτου, 2012).

Η λατρεία του Δία ως κυρίαρχου των καιρικών φαινομένων, πραγματοποιούνταν συνήθως στις κορυφές των βουνών, καθώς εκεί οι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου παρατηρούσαν τη συγκέντρωση των πρώτων νεφών. Όπως αναφέρεται από το Θεόφραστο στο «Περί σημείων, υδάτων και πνευμάτων», η κορυφή του Υμηττού αποτελούσε για τους κατοίκους της Αττικής ειδικότερα ένα είδος βαρόμετρου, καθώς τους επέτρεπε να προβλέψουν τον καιρό.

Η τοποθέτηση επιπλέον του αγάλματος του θεού στην ψηλότερη κορυφή του βουνού ήταν σύμφωνη με τις θρησκευτικές αντιλήψεις του ανθρώπου της εποχής, καθώς ο Υμηττιος Ζεύς έπρεπε να επιβλέπει τους άλλους ολύμπιους θεούς (ό.π.).

Ο αρχαιολόγος Ν. Κοτζιάς, πραγματοποίησε ανασκαφή (Εικ. 37) στο χώρο όπου βρίσκεται εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία, δυτικά του Κορωπίου και αποκάλυψε ότι η εκκλησία κτίστηκε στη θέση αρχαιότερου ναού, τον οποίο ταύτισε με το ναό του Απόλλωνα. Νοτιοδυτικά αυτού, αποκάλυψε μέρος ναού που ταύτισε με το ναό του Ομβρίου Δία, τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του οποίου, μαρτυρούν πρόναο, σηκό και οπισθόδομο (Εικ. 38).

⁴¹ Άλλα σχετικά επίθετα του Δία που συναντώνται σε γραπτές πηγές είναι νεφεληγερέτης, κεραύνιος, υέτιος (Παπαχατζής, 1998, 416-417).

Εικ. 37. Η θέση των Ιερών Ομφρίου Διός και Προοψίου Απόλλωνος

Πηγή: <https://www.google.com/maps>

Σύμφωνα με τον Κοτζιά, ο Πausanias αναφέρει μόνο τους βωμούς, καθώς τα Ιερά είχαν καταστραφεί, όταν ο ίδιος επισκέφθηκε την περιοχή (β' μισό 2^{ου} αι.). Αποκάλυψε επίσης βράχο - βωμό, σε ίση περίπου απόσταση από τους δύο ναούς, στον οποίο, όπως υποστήριξε, λατρεύονταν από κοινού οι δύο θεοί. Επιγραφές για επιβεβαίωση των λατρευόμενων θεοτήτων δε βρέθηκαν (Κοτζιάς, 1951, 157).

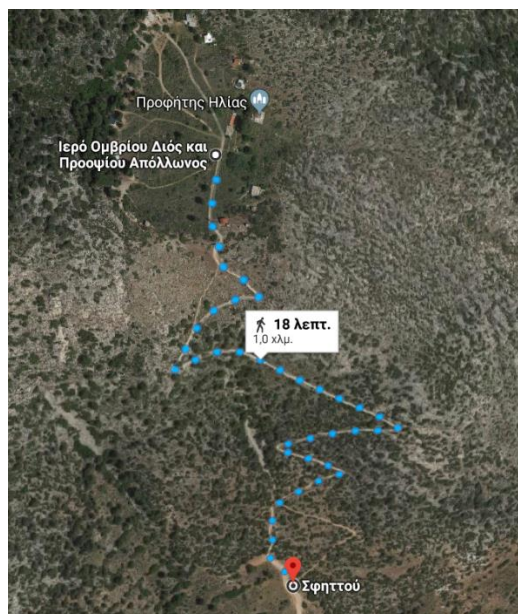
Εικ. 38. Σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από το χώρο των Ιερών

Πηγή: <https://www.google.com/maps>

Με βάση τα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα, εικάζεται ότι ανάμεσα στα τέλη 8^{ου} και τις αρχές 7^{ου} αι. π.Χ., η πόλη της Αθήνας αντιμετώπισε μακρά περίοδο ανυδρίας. Καθώς τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα χρονολογούνται στον 8^ο αι. π.Χ., η ίδρυση Ιερού αφιερωμένου στον Όμβριο Δία πιθανά συσχετίζεται με μια προσπάθεια των κατοίκων να

ικετεύσουν το θεό, κύριο των καιρικών φαινομένων, προκειμένου να τους χαρίσει την ευεργετική βροχή⁴².

Η πρόσβαση είναι εφικτή από το Κορωπί με αυτοκίνητο ακολουθώντας την οδό Σφηττού και εν συνεχεία πεζοπορώντας σε απόσταση 1,25 χλμ, σε περιοχή με χαμηλή βλάστηση (Εικ. 39). Απαιτούνται 40 λεπτά για την ανάβαση και 30 λεπτά για την κατάβαση⁴³. Κατά τη διάρκεια της διαδρομής ο επισκέπτης έχει χρόνο για παρατήρηση, αλλά και για σιωπή⁴⁴.

Εικ. 39. Η ανάβαση στο χώρο των Ιερών

Πηγή: <https://www.google.com/maps>

4.2.5.2. Μονή Καισαριανής

1. Γεωγραφικός προσδιορισμός

Η Μονή της Καισαριανής βρίσκεται στην κοιλάδα που σχηματίζεται περίπου στο μέσο της δυτικής πλευράς του Υμηττού και στο κέντρο του Αισθητικού Δάσους (Εικ. 40).

⁴² http://www.eie.gr/archaeologia/gr/02_DELTIA/Sanctuary_of_Zeus_Ombrios.aspx

⁴³ <http://hiking-hellas.blogspot.com/2015/09/blog-post.html>

⁴⁴ Η σπανιότητά της σιωπής στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες την καθιστά πολύτιμη. Χρησιμοποιείται ήδη σε παραδοσιακές μορφές τουρισμού, όπως σε ησυχαστήρια και ταξίδια σε παρθένες φυσικές τοποθεσίες (Serro, 2012).

Εικ. 40. Μονή Καισαριανής και Αισθητικό Δάσος

Πηγή: <https://www.google.com/maps>

2. Προέλευση της ονομασίας- Μυθολογικό υπόβαθρο

Η ονομασία Καισαριανή απαντάται για πρώτη φορά σε επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη, που τοποθετείται στις αρχές του 13ου αι, ενώ σε επιστολή του πάπα Ιννοκεντίου Γ΄ η μονή αναφέρεται ως Sancta Siriani, ονομασία (Συριανή) που χρησιμοποιούσε και ο λαός στους νεότερους χρόνους (Ορλάνδος, 1933, 159). Το όνομα αυτό συναντάται και στο λαϊκό άσμα: «Στη Συργιανή σεργιάνι (= περίπατος) και στην Πεντέλη μέλι και στο Δαφνί κρύο νερό που πίνουν οι αγγέλλοι». Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, η ονομασία οφείλεται στο φιλόσοφο Συριανό που έζησε στην Αθήνα ή σε κάποια Συριανή, η οποία ήταν πιθανά αφιερώτρια στη μονή (Σιούντρη, 2015).

Σχετικά με την προέλευση του ονόματος, αναφέρονται και διάφορες άλλες εκδοχές. Ενδέχεται αυτό να προέρχεται από τον ιδρυτή της μονής, μοναχό Καισάριο, από τους Καίσαρες αδελφούς του αυτοκράτορα που είχαν εξοριστεί στην Αθήνα από την αυτοκράτειρα Ειρήνη Αθηναία ή από εικόνα της Θεοτόκου που μεταφέρθηκε από την Καισάρεια της Μικράς Ασίας⁴⁵.

Σύμφωνα με άλλη ερμηνεία, η ονομασία συσχετίζεται με τον Ιούλιο Καίσαρα, ο οποίος διέθετε έπαυλη στην περιοχή, ενώ, υπάρχει και η άποψη ότι Καισαριανή ήταν το όνομα της δωρήτριας του ναού (Σιούντρη, 2015).

Παράλληλα, υποστηρίζεται ότι η ονομασία Καισαριανή οφείλεται σε παραφθορά του ονόματος Σαισάρια που δόθηκε στην περιοχή από τη Σαισάρα, την κόρη του Κελεού (βασιλιά της Ελευσίνας) και μετέπειτα σύζυγο του Κρόκωνα⁴⁶. Η Σαισάρα ήταν ιέρεια της Σελασφόρου Αρτέμιδος στα αρχαία ιερά του Υμηττού (ό.π.). Από την ίδια εξάλλου, είχε ονομαστεί αρχικά

⁴⁵ <http://www.eie.gr/byzantineattica/view.asp?cgpk=490&lg=el&obpk=406&xsl=detail/>

⁴⁶ Κατά τον Πausανία, το ανάκτορο του Κρόκωνα βρισκόταν μετά τους Ρειτούς (Παπαχατζής, 1998, 472)

Σαϊσάρια και η Ελευσίνα. Πιθανά, όταν κατά τους βυζαντινούς χρόνους κτίστηκε το καθολικό της Μονής, η Παναγία στην οποία ήταν αφιερωμένο, ονομάστηκε Σαϊσαριανή, όνομα το οποίο μετεξελίχτηκε σε Καισαριανή (Γιαννόπουλος, 1999, 142).

3. Η περιοχή από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα

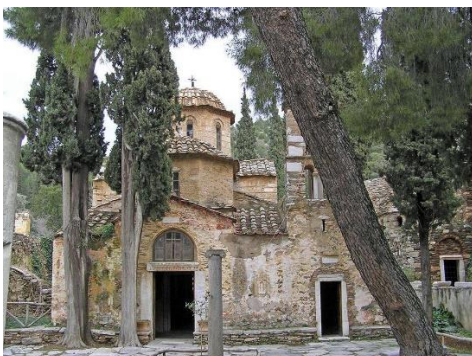
Στον ίδιο χώρο φαίνεται πως υπήρξε ιερό γυναικείας θεότητας από την αρχαιότητα (πιθανά της Δήμητρας), όπως μαρτυρείται από τον εντοιχισμό μαρμάρινων μελών και ανάγλυφου καθήμενης γυναικείας μορφής (Εικ. 41).

Εικ. 41. Εσωτερικό του καθολικού Μονής Καισαριανής (οι κίονες προέρχονται από τον αρχαίο ναό)

Πηγή: <http://www.byzantineathens.com>

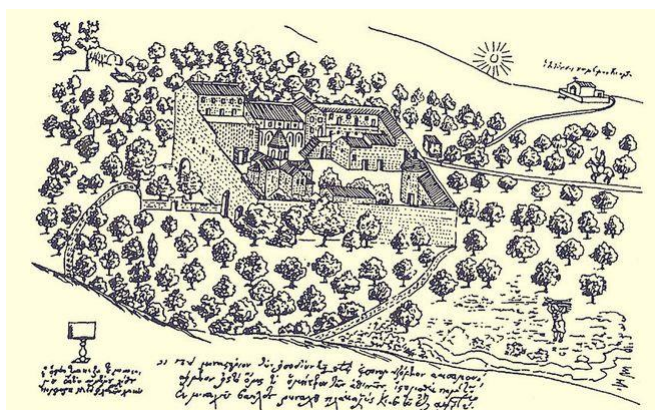
Η χριστιανική μονή ήταν αφιερωμένη στα Εισόδια της Θεοτόκου και η οικοδόμηση του καθολικού της (Εικ.42), που ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, τοποθετείται στα τέλη του 11ου και στις αρχές του 12ου αι.

Εικ. 42. Το καθολικό της Μονής

Πηγή: <https://orthodoxia.info/>

Το παλαιότερο γνωστό σχέδιο της (Εικ. 43) προέρχεται από το Ρώσο προσκυνητή Μπάρσκι (1745).

Εικ. 43. Σχέδιο Μονής Καισαριανής του Μπάρσκι (1745 μ.Χ)

Πηγή: <http://www.byzantineathens.com/>

Από τον Τσελεμπή αναφέρεται ως «Κοτς Μπασί Μοναστιρί (Μονή της Κεφαλής του κριαριού)». Εντυπωσιασμένος από το κτίριο, το νερό και το κλίμα της Μονής, παραθέτει την πληροφορία «πως οι παλιοί σοφοί γιατροί βάζαν ειδικό όρο στη διαθήκη τους, «να τους θάψουν στο βουνό ετούτο», γιατί πιστεύανε πως τα σώματα που θάβονται εκεί [...] διατηρούνται ανέπαφα στη θέση τους σε φυσική κατάσταση» Για την ονομασία Κοτς Μπασί, παραδίδει την ερμηνεία ότι οφείλεται στις πλάκες του μελιού, που σχηματίζουν μέσα στις κυψέλες κεφάλι κριαριού (Τσελεμπή, 1991, 187-188).

Κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας του Όθωνα, το μοναστήρι διαλύθηκε μετά από σχετικό διάταγμα του Maurer, το οποίο προέβλεπε το κλείσιμο όλων των μονών που είχαν λιγότερους από έξι μοναχούς. Το 1922 χαρακτηρίστηκε αρχαιολογικό μνημείο και περιήλθε στη δικαιοδοσία της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Αισθητικό Δάσος (Εικ.44)

Εικ. 44. Αισθητικό Δάσος Υμηττού

Πηγή: <http://www.byzantineathens.com/>

Η επίσκεψη στη Μονή δύναται να συνδυαστεί με το Αισθητικό Δάσος Υμηττού (Εικ. 45), στη δυτική πλευρά του βουνού, το οποίο εκτείνεται ως τις βραχώδεις πλαγιές του και γειτνιάζει στα δυτικά με την Πανεπιστημιούπολη Αθηνών και τους δήμους Καισαριανής και Βύρωνα. Καλύπτει συνολική έκταση 4.460 στρεμμάτων και είναι κατάλληλο για ήπια πεζοπορία αλλά και ανάπαυση σε ειδικά διαμορφωμένες θέσεις. Το δάσος έχει ενταχθεί στο ευρωπαϊκό δίκτυο προστατευόμενων περιοχών Natura 2000 ⁴⁷. Σε αυτό βρίσκεται και Βοτανικός Κήπος (Εικ. 46), ο οποίος είναι επισκέψιμος για μικρές ομάδες, κατόπιν συνεννοήσεως.

Πηγή: <http://www.philodassiki.org/>

Εικ. 46. Βοτανικός Κήπος

⁴⁷ <http://www.philodassiki.org>

4.2.6. Βραυρώνα

1. Γεωγραφικός προσδιορισμός

Στα ανατολικά παράλια της Αττικής, στο μυχό του κολπίσκου της Βραυρώνας (Εικ. 47-48), βρίσκονται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του Ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, σε μικρή κοιλάδα που διασχίζει ο Ερασίνος ποταμός (Εικ. 49). Κοντά στον αρχαίο ναό, μεταξύ Αρτέμιδος και Μακρόπουλου, στις εκβολές του ποταμού σχηματίζεται υγρότοπος, που συγκεντρώνει πολλά είδη χλωρίδας και πανίδας και έχει ενταχθεί στο ευρωπαϊκό δίκτυο προστατευόμενων περιοχών Natura 2000.

Εικ. 47. Παράλια Ανατ. Αττικής (18.000 π.α.σ. - Ανώτερη Παλαιολιθική Εποχή)

Ν. Εύβοια – Ν.Α. Αττική – Μακρόνησος - Κέα= ενιαία ξηρά

Παλαιο-λίμνη (παλαιο-υγροβιότοπος) Πρασιών.

Εικ. 48. Παράλια Ανατ. Αττικής (10.000-9.000 π.α.σ. - Μεσολιθική Εποχή)

Περίπου η σημερινή γεωμορφολογική εικόνα

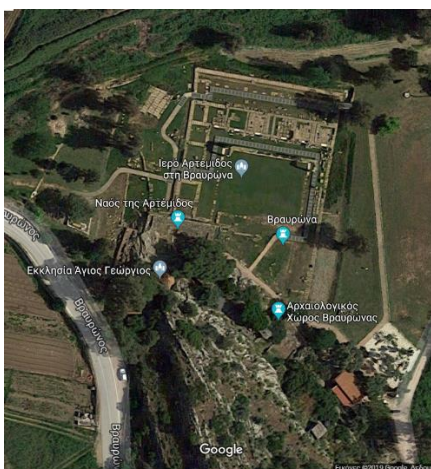
Πηγή: Μαριολάκος (2016)

Εικ. 49. Ο Ερασίνος ποταμός και ο ναός

Πηγή: <http://www.ornithologiki.gr>

Η επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο (Εικ. 50) είναι δυνατό να συνδυαστεί με επίσκεψη στον υγρότοπο. Σε αυτόν μάλιστα έχει δημιουργηθεί από την Ορνιθολογική Εταιρεία, σε συνεργασία με τον Διεθνή Αερολιμένα Αθηνών, ειδικό μονοπάτι μήκους περίπου 500 μέτρων για άτομα με προβλήματα όρασης, το οποίο περιλαμβάνει ανάγλυφες πινακίδες ερμηνείας του περιβάλλοντος με ομοιώματα και ήχους χαρακτηριστικών οργανισμών του υγροτόπου (Τράτσα, 2011).

Εικ. 50. Θέση Ιερού Αρτέμιδος και αρχαιολογικού χώρου Βραυρώνας

Πηγή: <https://www.google.com/maps>

Τα δέλτα των ποταμών, φιλοξενώντας πλούσια πανίδα, οπωσδήποτε θα αποτελούσαν πόλο έλξης για τον κυνηγό Homo sapiens, που έχοντας υψηλό δείκτη νοημοσύνης, θα προτιμούσε να αναζητά εκεί τα θηράματά του (Μαριολάκος, 2001, 23). Το ελώδες περιβάλλον και οι συνθήκες που δημιουργεί ο ποταμός φαίνεται ότι συντέλεσαν στην επιλογή της θέσης αυτής για τη λατρεία της παρθένας κυνηγού (Σαββανή, 2015, 95).

2. Η περιοχή από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα

Τα αρχαιολογικά ευρήματα δηλώνουν κατοίκηση της περιοχής από τη Μέση και Νεότερη Νεολιθική, στο μικρό λόφο που βρίσκεται νότια και νοτιοανατολικά του ιερού, κοντά στο εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου. Εκεί βρισκόταν η προϊστορική ακρόπολη (ό.π., 91-92). Σύμφωνα με παράδοση που διασώζεται από το Στράβωνα, η Βραυρώνια ήταν μία από τις δώδεκα πόλεις, οι οποίες δημιουργήθηκαν μετά τη συνένωση των προηγούμενων διάσπαρτων οικισμών από τον Κέκροπα (Παπαχατζής, 1998, 429).

Μετά τους Γεωμετρικούς χρόνους, η προϊστορική πόλη αρχίζει να παρακμάζει, ενώ το Ιερό, αφιερωμένο στη θεά Αρτέμιδα (Εικ.51), αποκτά διαρκώς αυξανόμενη ακτινοβολία (Παπαχατζής, 1998, 429-430). Στη θέση του πρώτου ναού, που τοποθετείται στους αρχαϊκούς χρόνους (7^{ος} αι. π.Χ), κτίστηκε νέος τον 5^ο αι. π.Χ., ο οποίος όμως καταστράφηκε από τους Πέρσες (480π.Χ.) και ανοικοδομήθηκε το 420 π.Χ (Σαββανή, 2015, 97). Τον 5^ο αι. π.Χ. τη μέριμνα για το Ιερό ανέλαβε η Αθήνα, ενώ την εποχή του Πεισίστρατου κτίστηκε στην Ακρόπολη βραυρώνιο τέμενος της θεάς, από το οποίο γινόταν πομπή προς την Αθήνα, κάθε τέσσερα χρόνια, στη γιορτή των Βραυρωνίων (Παπαχατζής,ό.π.).

Εικ. 51. Ο ναός της Αρτέμιδος

Πηγή: <https://www.tovima.gr/2011/04/04/society/brayrwna-monopati-gia-tyfloys-se-ygrotopo/>

Η λατρεία στην περιοχή εγκαταλείφθηκε τον 3^ο αι. π. Χ., όμως η ιερότητα του χώρου διατηρήθηκε, αφού κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους οικοδομήθηκε βασιλική και στη συνέχεια μικρό εκκλησάκι, των οποίων τα ερείπια σώζονται σε μικρή απόσταση από το Ιερό και από το δημόσιο δρόμο προς Μαρκόπουλο (Παπαχατζής, ό.π., 432).

Στους νεότερους χρόνους το όνομα Βραυρώνα δόθηκε στο νέο παραθαλάσσιο οικισμό που δημιουργήθηκε στην είσοδο του ομώνυμου λιμανιού (ό.π.). Στην πλαγιά του βουνού έχει χτιστεί μουσείο, που φιλοξενεί πλήθος ευρημάτων, δυστυχώς όμως ο αρχαιολογικός χώρος βρίσκεται στο έλεος των καιρικών συνθηκών και των δυνατών βροχοπτώσεων που τον μετατρέπουν σε λίμνη.

3.Μυθολογικό υπόβαθρο

Κατά τον Πausανία, στη Βραυρώνα «λένε πως αποβιβάστηκε (Εικ. 52) η Ιφιγένεια, η κόρη του Αγαμέμνονα, η οποία είχε ξεφύγει από τη χώρα των ταύρων⁴⁸ φέρνοντας μαζί της το άγαλμα της Άρτεμης. Η Ιφιγένεια άφησε το άγαλμα εδώ και πήγε κατόπιν και στην Αθήνα και στο Άργος. Ένα ξόανο της Άρτεμης αρχαίο υπάρχει και εδώ, ποιοι όμως κατά τη γνώμη μου έχουν το αρπαγμένο από τους βαρβάρους, θα το αναφέρω αλλού» (Παπαχατζής, ο.π., 426,430,435)⁴⁹.

Εικ. 52. Η υποδοχή της Ιφιγένειας στη Βραυρώνα από το Δία, τη Λητώ, τον Απόλλωνα και την Αρτέμιδα (Μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο, Μουσείο Βραυρώνας, 420/410 π.Χ.)

Πηγή: <http://odysseus.culture.gr>

Σύμφωνα με τοπική παράδοση ο απόπλους των Αχαιών για την Τροία δε συνδεόταν με την Αυλίδα, αλλά με τον κολπίσκο της Βραυρώνας. Η παράδοση αυτή συμπληρώνεται από αρχαίο σχολιαστή της Λυσιστράτης του Αριστοφάνη, που επισημαίνει πως η θυσία της Ιφιγένειας έγινε στη Βραυρώνα και πως στη θέση της σφαγιάστηκε αρκούδα και όχι ελάφι. Έτσι εξηγείται ίσως η αναφερόμενη από τον Πausανία επάνοδος της στη Βραυρώνα (Παπαχατζής, ό.π., 430). Εκεί

⁴⁸ Σημερινή Κριμαία.

⁴⁹ Σε άλλο σημείο της αφήγησης του Πausανία (8.46.3) αναφέρεται ότι το ξόανο της Άρτεμης μεταφέρθηκε από το Ξέρξη στα Σούσα και κατέληξε στο Σέλευκο της Συρίας, από τον οποίο δωρήθηκε στους Σύρους της Λαοδίκειας (Σαββανή, 2015, 95).

ίδρυσε Ιερό και έμεινε ως ιέρεια της Άρτεμης μέχρι το θάνατό της, μετά τον οποίο της αποδιδόταν τιμή από τις γυναίκες (Σαββανή, 2015, 95).

Πριν εκπέσει σε ηρωίδα, η Ιφιγένεια φαίνεται πως ήταν θεά, προστάτιδα του τοκετού, όπως ενδεχομένως δηλώνει και το όνομά της(=δυνατή γέννα, υγιές νεογέννητο) και συνήθιζαν να αφιερώνουν σε αυτή ενδύματα των γυναικών που πέθαιναν κατά τον τοκετό (ό.π., 96). Κατά τους ιστορικούς χρόνους, οι προϊστορικές τοπικές θεότητες του τοκετού αντικαταστάθηκαν από την Άρτεμη, στην οποία επίσης αφιερώνονταν τα ενδύματα των νεκρών επιτόκων, προκειμένου να κατευναστεί ο θυμός της θεάς, που είχε προκαλέσει το θάνατό τους. Η θεά επίσης λατρευόταν ως προστάτιδα των νεογέννητων και μικρών παιδιών (Παπαχατζής, ο.π.).

Την Άρτεμη έκαναν οι Μοίρες προστάτιδα του τοκετού, ώστε να την επικαλούνται οι ετοιμόγεννες γυναίκες, επειδή η μητέρα της Λητώ τη γέννησε χωρίς πόνους. Η ίδια, σύμφωνα με διηγήσεις, ζήτησε από τον πατέρα της τόξο και βέλη, κροκωτό⁵⁰ ένδυμα καθώς και νύμφες ως ακολούθους (Γκρέιβς, 1998, 76).

Η αρκτεία

Η θεά παραδίδεται πως ζήτησε από το Δία για συντροφιά εννιάχρονα κορίτσια. Γι' αυτό κορίτσια αυτής της ηλικίας έφευγαν από τις οικογένειες τους και τάσσονταν στην υπηρεσία της θεάς μέχρι την ηλικία του γάμου. Ενδεχομένως, τα κορίτσια αυτά είχαν ταχθεί στη θεά από τις μητέρες τους, όταν την επικαλούνταν πριν ή κατά τη διάρκεια του τοκετού (Κερένυι, 1974, 143). Οι μικρές λέγονταν συμβολικά «άρκτοι» (Εικ. 53) και το διάστημα της παραμονής τους στο ιερό «αρκτεία» (Σαββανή, 2015, 95).

Εικ. 53. Η πομπή των μικρών άρκτων (Μουσείο Βραυρώνας)

Πηγή: <https://www.lifo.gr>

⁵⁰ Ένδυμα με κίτρινο χρώμα, βαμμένο με κρόκο (Σαββανή, 2015, 95).

Κατά τη διάρκεια των Βραυρωνίων οι μικρές άρκτοι εμφανίζονταν με κροκωτό ένδυμα και εκτελούσαν τελετουργικό χορό, μιμούμενες αρκούδες (Σαββανή, ο.π.). Κατά τον Γκρέιβς, με την αρκτεία συνδέεται ο μύθος της Καλλιστούς, νύμφης-ακολούθου της θεάς και κόρης του Λυκάονα. Όταν η θεά ανακάλυψε την εγκυμοσύνη της, μετά από την αποπλάνησή της από το Δία, τη μεταμόρφωσε σε αρκούδα (άρκτο) που θα την κατασπάραζαν τα σκυλιά, αν ο Δίας δεν τη μεταμόρφωνε σε αστερισμό (Μεγάλη Άρκτος).

Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, ο ίδιος ο Δίας μεταμόρφωσε τη νύμφη σε αρκούδα και η εκδικητική Ήρα κανόνισε να της επιτεθεί η Άρτεμις. Το παιδί της Καλλιστούς, ο Αρκάς, σώθηκε από τον Ερμή και έγινε γενάρχης των Αρκάδων (Γκρέιβς, ό.π., 78). Κατ' άλλους (Παπαχατζής, 1971, 99), η Καλλιστώ μεταμορφωμένη σε αρκούδα κινδύνεψε να σκοτωθεί από τον Αρκά, δεκαπέντε χρόνια μετά, όταν αυτός κυνηγούσε στο δάσος. Ο Δίας τη μετέτρεψε τότε στον προαναφερθέντα αστερισμό, ενώ (κατά τον Οβίδιο) τον Αρκά στη μικρή Άρκτο.

Η αρχαιολόγος Όλγα Κακαβογιάννη, σε ομιλία της το 2017, σχολιάζει σχετικά με την «αρκτεία» των μικρών κοριτσιών:

«Τα βλέπουμε, όπως οι γλύπτες τα απεικόνισαν να πηγαίνουν στην θεά κρατώντας τις προσφορές τους, ένα λαγουδάκι, η ένα παπάκι. Ποια ανθρώπινη παράδοση χιλιετιών κρύβεται πίσω από αυτό το έθιμο που το είδαμε να επιβιώνει μέχρι τις μέρες μας, μέσα από τις μικρές ουρσουλίνες των καθολικών νηπιαγωγείων, αφού ούρσους, (ursus), είναι ακριβώς η άρκτος;»(Κακαβογιάννη, 2017).

4.3. Υλοποίηση διαδρομής

Η προτεινόμενη διαδρομή δύναται να διαιρεθεί εναλλακτικά σε δυο μικρότερες, ώστε να αποφευχθεί η κόπωση των επισκεπτών και να υπάρχει επαρκής χρόνος για ήπιες δραστηριότητες (πεζοπορία, bird-watching). Αφετηρία θεωρείται η περιοχή του Σταθμού Μετρό Εθνική Άμυνα, ως εύκολα προσβάσιμη.

Στην περίπτωση αυτή και στις δυο διαδρομές συμπεριλαμβάνεται επίσκεψη στη Μονή Καισαριανής, καθώς και στάση για γεύμα στην περιοχή της Αρτέμιδος και της Ελευσίνας αντίστοιχα. Ο συνολικός εκτιμώμενος χρόνος τους, συμπεριλαμβανομένων μετακινήσεων, περιηγήσεων και γευμάτων είναι περίπου 4 ώρες.

Αναλυτικά, οι αποστάσεις και ο χρόνος που απαιτείται για τις μετακινήσεις έχουν ως εξής:

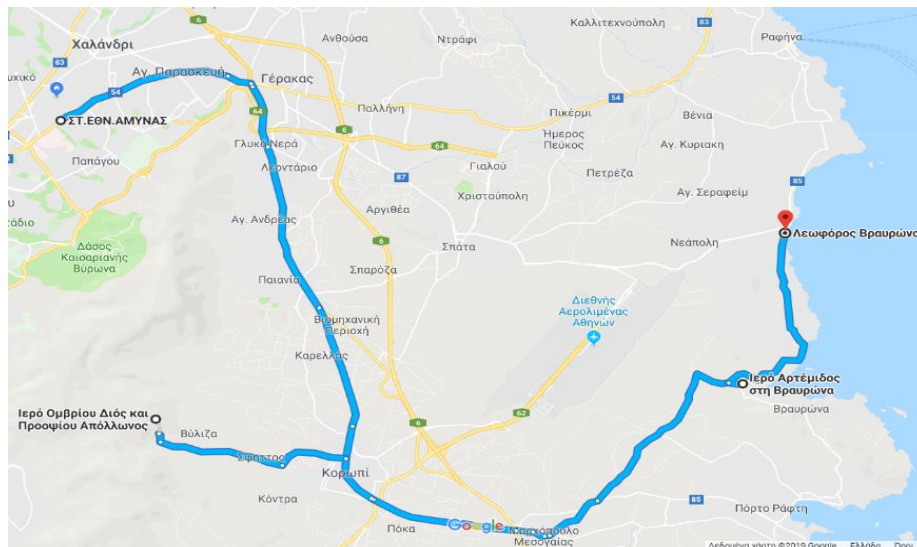
1^η διαδρομή

- Εθνική Άμυνα – Κορωπί → 33 λεπτά, 23 χλμ.
- Ανάβαση προς Ιερά Ομβρίου Διός – Προοπίου Απόλλωνος -> 40 λεπτά, 1,25 χλμ
- Κατάβαση -> 30 λεπτά
- Κορωπί – Βραυρώνα (αρχαιολογικός χώρος & Μουσείο) → 33 λεπτά, 21 χλμ.
- Βραυρώνα – παραλία Αρτέμιδος → 12λεπτά, 6,6χλμ.
- Παραλία Αρτέμιδος – Μονή Καισαριανής → 28λεπτά, 29 χλμ.
- Μονή Καισαριανής - Εθνική Άμυνα → 9 λεπτά, 6,2 χλμ.

2^η διαδρομή

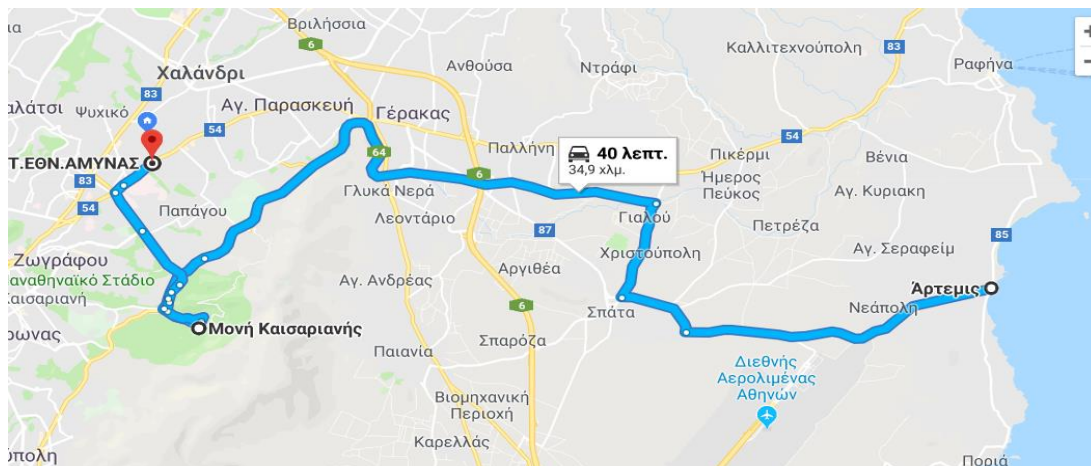
- Εθνική Άμυνα – Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών → 26 λεπτά, 10 χλμ.
- Γεωπονικό Πανεπιστήμιο – Ελευσίνα (αρχαιολογικός χώρος & Μουσείο) → 24 λεπτά, 21χλμ.
- Ελευσίνα – Μονή Καισαριανής → 34 λεπτά, 45χλμ.
- Μονή Καισαριανής - Εθνική Άμυνα → 9 λεπτά, 6,2 χλμ.

1^η διαδρομή (Εικ. 54.α.- 54.β.)

Εικ.54.α. Εθνική Άμυνα –Κορωπί–Ιερό Ομβρίου Διός-Ιερό Αρτέμιδος(Βραυρώνα) –Άρτεμις

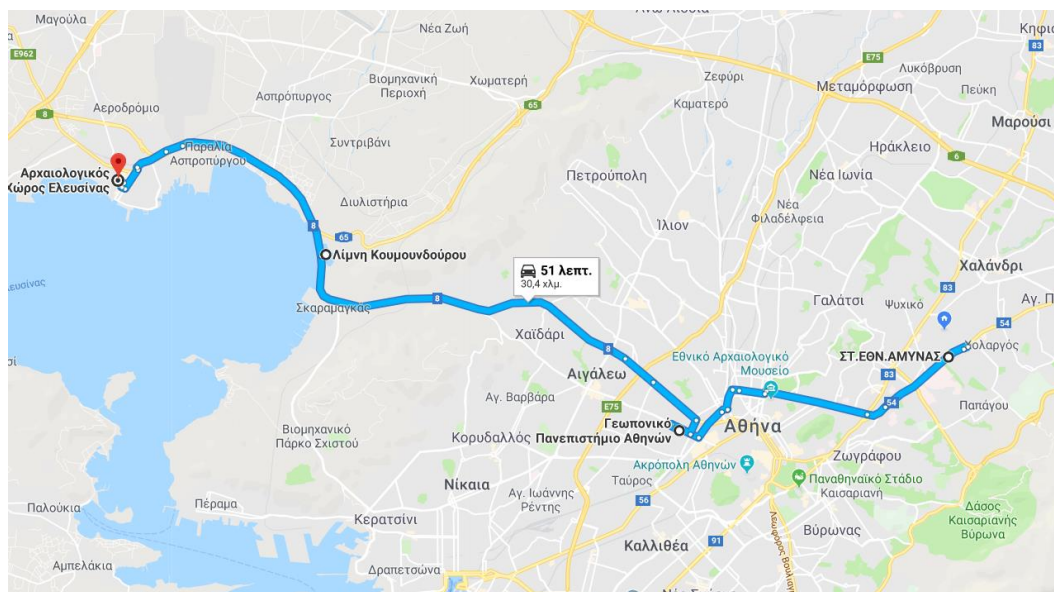
Πηγή: <https://www.google.com/maps>

Εικ. 54.β. Άρτεμις – Μονή Καισαριανής (Αισθητικό Δάσος)- Εθνική Άμυνα

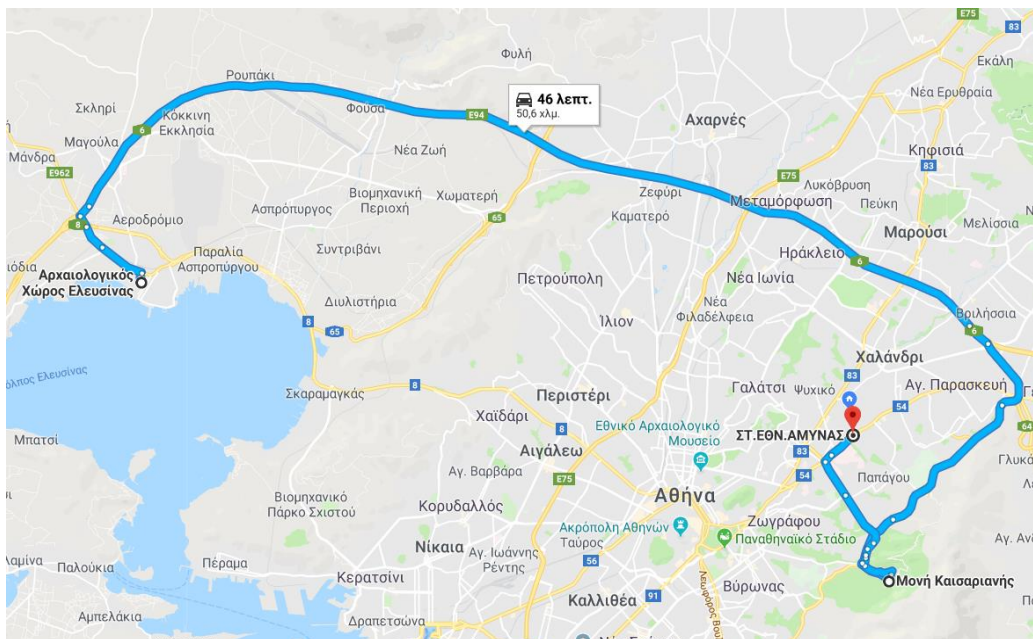
Πηγή: <https://www.google.com/maps>

2^η διαδρομή (Εικ. 55.α.- 55.β.)

Εικ. 55.α. Εθνική Άμυνα–Γεωπονικό Πανεπιστήμιο (Ελαιώνας)-Λίμνη Κουμουνδούρου(Ρειτών)- Αρχαιολογικός χώρος Ελευσίνας (Θριάσιο/Ράριο Πεδίο) – Ελευσίνα

Πηγή: <https://www.google.com/maps>

Εικ. 55.β. Ελευσίνα - Μονή Καισαριανής (Αισθητικό Δάσος) – Εθνική Άμυνα

Πηγή: <https://www.google.com/maps>

4.4. Περιβάλλον υλοποίησης - SWOT Ανάλυση

Η μέθοδος SWOT, από τα αρχικά των λέξεων strengths-weaknesses-opportunities-threats, θεωρήθηκε ως η καταλληλότερη, προκειμένου να αποτυπωθούν και να ληφθούν υπόψη στο σχεδιασμό του τουριστικού προϊόντος στοιχεία που σχετίζονται με το εσωτερικό και το εξωτερικό περιβάλλον υλοποίησης.

Ειδικότερα, η Αθήνα αναδεικνύεται ως ανερχόμενος πόλος έλξης πολιτισμικού τουρισμού, ενώ παράλληλα παρατηρείται διπλασιασμός των τουριστικών αφίξεων στην Αθήνα μεταξύ των ετών 2012 και 2017. Η πόλη, παραμένοντας ένας ενδιάμεσος σταθμός της μετάβασης των τουριστών στα νησιά, διατηρεί την αίγλη του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος και επιδεικνύει ταυτόχρονα νέα καινοτόμα πολιτισμικά προϊόντα. Χαρακτηριστικό είναι ότι μεταξύ των ετών 2012 και 2013 εμφανίστηκε το 85% των παρόχων πολιτιστικών διαδρομών που δραστηριοποιούνται στην Αθήνα (Sarantakou & Xenitelis, 2019, 122-128).

Κύριοι καταναλωτές προϊόντων πολιτιστικών διαδρομών είναι τουρίστες που προέρχονται από την Αμερική, αλλά και από χώρες της Ευρώπης, όπως, η Γαλλία, η Γερμανία και το Ηνωμένο Βασίλειο, με ανώτερα του μετρίου μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο και ηλικίες μεταξύ 30 και 65 ετών. Το μεγαλύτερο ποσοστό (70 %) είναι πολιτισμικοί τουρίστες γενικού ενδιαφέροντος, χωρίς ισχυρό πολιτισμικό κίνητρο (ό.π., 126-129).

Οι σύγχρονες πολιτιστικές διαδρομές αποτελούν σύνθετα προϊόντα, που προκύπτουν από το συνδυασμό πολιτισμικών αλλά και μη πολιτισμικών δραστηριοτήτων, προσφέροντας ταυτόχρονα αυθεντικές εμπειρίες καθημερινής ζωής και απευθυνόμενα κατ' αυτόν τον τρόπο σε ένα ευρύτερο κοινό (ό.π., 131).

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, η συλλογή δεδομένων μέσω των διαδικτυακών τόπων των προσφερόμενων πολιτιστικών διαδρομών στην Αττική και γενικότερα στον ελλαδικό χώρο καθώς και η διενέργεια αναλύσεων SWOT κρίθηκε αναγκαία. Σκοπός είναι η ενίσχυση των πλεονεκτημάτων του τουριστικού προϊόντος, η μείωση των αδυναμιών-μειονεκτημάτων, η αξιοποίηση των ευκαιριών και η αποτελεσματική διαχείριση των απειλών που αποτελούν απόρροια του εξωτερικού περιβάλλοντος. Η SWOT εξάλλου είναι σημαντική στα αρχικά στάδια σχεδιασμού της στρατηγικής και καθίσταται αποτελεσματικότερη με τη χρήση συμπληρωματικών εργαλείων (Κούρτης, 2015).

I. Ανάλυση SWOT σε σχέση με το τουριστικό προϊόν «Πολιτιστικές διαδρομές» (Πιν.1)

Δυνατά σημεία

Το σημαντικότερο πλεονέκτημα, σε σχέση με το τουριστικό προϊόν των πολιτιστικών διαδρομών που υλοποιούνται στον ελλαδικό χώρο, είναι ο εμπλουτισμός του με καινοτόμα θεματική, που αφορά στο συσχετισμό της μυθολογίας με τις γεωπεριβαλλοντικές μεταβολές κατά την προϊστορική εποχή.

Επιπρόσθετα, η προτεινόμενη θεματική είναι αξιοποιήσιμη σε πολλές περιοχές της Ελλάδας, καθώς οι μεταβολές του κλίματος και του φυσικού περιβάλλοντος συνδέονται άμεσα με την εξέλιξη και τις ποικίλες εκφάνσεις του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.

Βασικό θετικό στοιχείο αποτελεί και η ανάδειξη άγνωστων πτυχών του προϊστορικού παρελθόντος του ευρύτερου ελλαδικού χώρου, κατά τη διάρκεια της Παλαιολιθικής, Μεσολιθικής και Νεολιθικής εποχής.

Μεταξύ των πλεονεκτημάτων περιλαμβάνεται και η διεύρυνση κοινού – στόχου με ενσωμάτωση πεζοπορίας στον Υμηττό καθώς και περιοχών Natura 2000 (υγρότοπος Βραυρώνας και Αισθητικό Δάσος Καισαριανής).

Αδυναμίες

Στις αδυναμίες συγκαταλέγονται η έλλειψη πρότερης εμπειρίας στην υλοποίηση και προβολή πολιτιστικών διαδρομών, καθώς και η έλλειψη εξειδικευμένου και εκπαιδευμένου προσωπικού.

Παράλληλα η προτεινόμενη διαδρομή, απευθύνεται σε τουρίστες ιδιαίτερων πολιτιστικών αναγκών και όχι στο ευρύ κοινό, λόγω της ιδιαίτερης θεματικής.

Ευκαιρίες:

Η ενσωμάτωση βιωματικών – δημιουργικών εμπειριών (για παράδειγμα, μαθήματος ζωγραφικής αρχαίας ελληνικής προτομής) αυξάνει την ευχαρίστηση που αποκομίζει ο επισκέπτης από την προσφερόμενη τουριστική εμπειρία.

Εκτός τούτου, ευκαιρία αποτελεί ο σχεδιασμός και η προσφορά τροποποιημένης διαδρομής, κατάλληλης για διαφορετικές ηλικιακές ομάδες και ειδικότερα για οικογένειες με παιδιά.

Επιπλέον, αξιοποιήσιμη είναι η συνεργασία με τοπικές επιχειρήσεις και η εμπλοκή ντόπιων κατοίκων σε κάθε περιοχή, στην οποία είναι δυνατό να υλοποιηθεί παρόμοια διαδρομή.

Η γνωστοποίηση ταυτόχρονα σε εκπαιδευτικές κοινότητες εντός και εκτός Ελλάδας και πιθανά σε tour operators καθίσταται ευκαιρία για την ανάπτυξη του προτεινόμενου τουριστικού προϊόντος.

Ιδιαίτερη βαρύτητα ως ευκαιρία έχει και η προβολή της συμβολής της διαδρομής στην περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση και στην ανάδειξη της σχέσης μεταξύ περιβάλλοντος και πολιτισμού, μέσω του γεωμυθολογικού υπόβαθρου της.

Μεταξύ των αξιοποιήσιμων ευκαιριών συμπεριλαμβάνεται παράλληλα η ενημέρωση, μέσω του διαδικτυακού τόπου της διαδρομής, σχετικά με καλή πρακτική διάθεσης μέρους εσόδων για την προστασία αρχαιολογικών μνημείων.

Απειλές

Απειλές για την ανάπτυξη του προτεινόμενου τουριστικού προϊόντος αποτελούν η κυρίαρχη εντύπωση ότι η Ελλάδα αποτελεί παραδοσιακό προορισμό για «ήλιο και θάλασσα», καθώς και η ανεπαρκής γνωστοποίηση και προβολή του .

Ταυτόχρονα, η ύπαρξη πληθώρας προσφερόμενων ανταγωνιστικών προϊόντων, αλλά και η συνεχής αύξηση των ανταγωνιστών είναι παράγοντες που ενδέχεται να έχουν αρνητική επίδραση.

Δυνατά σημεία	• Εμπλουτισμός τουριστικού προϊόντος με καινοτόμα θεματική • Θεματική αξιοποιήσιμη σε πολλές περιοχές της Ελλάδας • Ανάδειξη άγνωστου προϊστορικού παρελθόντος ελλαδικού χώρου • Διεύρυνση κοινού – στόχου με πεζοπορία & περιοχές Natura 2000
Αδυναμίες	• Έλλειψη εμπειρίας, εξειδικευμένου - εκπαιδευμένου προσωπικού • Δεν απευθύνεται στο ευρύ κοινό λόγω της ιδιαίτερης θεματικής
Ευκαιρίες	• Ενσωμάτωση βιωματικών εμπειριών • Προσφορά τροποποιημένης διαδρομής για οικογένειες – παιδιά • Συνεργασία με τοπικές επιχειρήσεις και ντόπιους κατοίκους • Γνωστοποίηση σε εκπαιδευτικές κοινότητες - tour operators • Προβολή συμβολής σε περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση • Ενημέρωση σχετικά με καλή πρακτική διάθεσης μέρους εσόδων
Απειλές	• Εντύπωση ότι η Ελλάδα αποτελεί προορισμό για «ήλιο - θάλασσα» • Ελλιπής προβολή του συγκεκριμένου τουριστικού προϊόντος • Ύπαρξη πληθώρας ανταγωνιστικών προϊόντων • Συνεχής αύξηση των ανταγωνιστών

Πιν. 1. Ανάλυση SWOT σε σχέση με το τουριστικό προϊόν «Πολιτιστικές διαδρομές»

II. Ανάλυση SWOT σε σχέση με το τουριστικό προϊόν της Αττικής (Πιν. 2)

Δυνατά σημεία

Η συγκεκριμένη πολιτιστική διαδρομή επιτυγχάνει την ενοποίηση σε ένα προϊόν αρχαίων και βυζαντινών μνημείων Αττικής, με κοινό άξονα το μυθολογικό υπόβαθρο.

Βασικό θετικό στοιχείο αποτελεί και ο συνδυασμός με bird-watching στο βιότοπο Βραυρώνας καθώς και με πεζοπορία στον Υμηττό.

Μεταξύ των πλεονεκτημάτων συγκαταλέγεται η ανάδειξη άγνωστων πτυχών και των γεωπεριβαλλοντικών διεργασιών κατά την προϊστορική εποχή στην Αττική και τον ευρύτερο χώρο του Σαρωνικού.

Παράλληλα, η διαδρομή ενσωματώνει περιήγηση σε περιοχές που δεν περιλαμβάνονται σε αντίστοιχα προϊόντα (Ιερά Ομβρίου Διός και Προοψίου Απόλλωνος, Λίμνες Ρειτών, Ελαιώνας).

Αδυναμίες

Μειονέκτημα καθίσταται η έλλειψη προσφοράς διαφοροποιημένων διαδρομών, προσαρμοσμένων σε συγκεκριμένες ομάδες κοινού (οικογένειες – ζευγάρια – φίλοι - ομάδες),

Εκτός τούτου, η ιδιαίτερη θεματική της δεν απευθύνεται στο ευρύ κοινό των τουριστών της Αττικής.

Ευκαιρίες

Σημαντική ευκαιρία αποτελεί η αύξηση ζήτησης πολιτιστικών διαδρομών στην Αττική.

Ταυτόχρονα, αξιοποιήσιμη είναι η πρόσθετη διαίρεση της διαδρομής σε μικρότερες, ώστε να δημιουργηθούν σύνθετα τουριστικά προϊόντα. Ενσωματώνοντας μάλιστα «like a local» εμπειρίες καθημερινής ζωής, θα απευθύνονται σε ευρύτερο κοινό.

Ιδιαίτερης αξίας ευκαιρία καθίσταται η σύνδεση της διαδρομής με τις δράσεις της Ελευσίνας ως πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης για το 2021.

Ο συνεχής εμπλουτισμός εξάλλου του προϊόντος, με διαδραστικές εμπειρίες, δράσεις μουσειακού θεάτρου, βιωματικά εργαστήρια και άλλες δραστηριότητες, το διαφοροποιεί και το αναδεικνύει.

Απειλές

Απειλή για την ανάπτυξη της προτεινόμενης διαδρομής αποτελεί ο ανταγωνισμός από άλλους φορείς πολιτιστικών διαδρομών, που διαθέτουν πολύχρονη εμπειρία και καταξίωση στο χώρο.

Παράλληλα κινδύνους ενέχουν η ανάπτυξη από τους ανταγωνιστές μεγάλης θεματικής ποικιλίας διαδρομών, καθώς και η προσφορά από αυτούς ιδιωτικών ξεναγήσεων.

Δυνατά σημεία	• Ενοποίηση σε ένα προϊόν αρχαίων ελληνικών και βυζαντινών μνημείων Αττικής με κοινό άξονα το μυθολογικό υπόβαθρο • Συνδυασμός με πεζοπορία και bird-watching • Ανάδειξη άγνωστων πτυχών και γεωπεριβαλλοντικών μεταβολών προϊστορικού παρελθόντος Αττικής – Σαρωνικού • Ένταξη περιοχών που δεν περιλαμβάνονται σε αντίστοιχα προϊόντα
Αδυναμίες	• Η έλλειψη διαφοροποίησης για συγκεκριμένες ομάδες κοινού (οικογένειες – ζευγάρια – φίλοι - ομάδες) • Δεν απευθύνεται στο ευρύ κοινό
Ευκαιρίες	• Αύξηση ζήτησης πολιτιστικών διαδρομών στην Αττική • Διαίρεση σε μικρότερες & δημιουργία σύνθετων τουριστικών προϊόντων (σε συνδυασμό με «like a local» εμπειρίες) για ευρύτερο κοινό • Σύνδεση με δράσεις Ελευσίνας - πολιτιστικής πρωτεύουσας (2021) • Συνεχής εμπλουτισμός προϊόντος
Απειλές	• Ανταγωνισμός από φορείς με πολύχρονη εμπειρία και καταξίωση • Ανάπτυξη από ανταγωνιστές μεγάλης θεματικής ποικιλίας • Προσφορά από ανταγωνιστές ιδιωτικών ξεναγήσεων

Πιν. 2. Ανάλυση SWOT σε σχέση με το τουριστικό προϊόν της Αττικής

Συμπερασματικά, μέσω της προηγηθείσας ανάλυσης SWOT καταδεικνύεται ότι το προτεινόμενο τουριστικό προϊόν, αξιοποιώντας με καινοτόμους συνδυασμούς πολιτισμικούς και φυσικούς πόρους, διαθέτει έντονο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, έναντι εκείνων που προσφέρουν οι ανταγωνιστές.

Ωστόσο, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ανταγωνιστικότητά του, καθίσταται αναγκαίος ο συνεχής εμπλουτισμός του με δράσεις που αναδεικνύουν διαφορετικές μορφές τουρισμού, ώστε να απευθύνεται σε ποικίλα κοινά. Παράλληλα, η έλλειψη σχετικής εμπειρίας επιβάλλεται να αντισταθμιστεί με αξιοποίηση καταρτισμένου ανθρώπινου δυναμικού.

Επιπρόσθετα, περαιτέρω έρευνα, με τη διανομή ερωτηματολογίου σε κατοίκους και επιχειρηματίες της Αττικής είναι δυνατό να διερευνήσει και να αποτιμήσει την ελκυστικότητα του προϊόντος.

4.5. Μέθοδοι και πολιτικές προώθησης

Για την επιτυχία της διαδρομής είναι απαραίτητη και η εμπλοκή και συνεργασία των διοικητικών αρχών και των εκπροσώπων των τοπικών κοινοτήτων με τους επιχειρηματίες των τουριστικών επιχειρήσεων, τουριστικούς πράκτορες, αλλά και δημοσιογράφους που καλύπτουν θέματα τουρισμού. Καθοριστική είναι η συμμετοχή, η συνέργεια και η πρωτοβουλία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, κυρίως του α' βαθμού (δήμοι – κοινότητες) που εισακούονται πρώτοι από τα Μ.Μ.Ε., αλλά και του β' (περιφέρεια - αντιπεριφέρεια). Επίσης αποτελεσματική είναι και η συμμετοχή φορέων συλλόγων κλπ.

Παράλληλα, ο φορέας διοργάνωσης είναι απαραίτητο να αποστέλλει Δελτία Τύπου (ηλεκτρονικά) ή News Letters στα σχετικά ΜΜΕ και στις εν δυνάμει εμπλεκόμενες επιχειρήσεις (για ενημέρωση, συμμετοχή και χορηγία) αλλά και στους εμπλεκόμενους - συναφείς φορείς, θεσμικούς ή μη (ΕΟΤ, επαγγελματικές ενώσεις κ. ά). Επιπλέον, η φιλοξενία δημοσιογράφων και bloggers από άλλες χώρες, είναι δυνατό να επιφέρει υψηλή προβολή στις επιθυμητές ομάδες στόχους.

Η παρουσίαση του τουριστικού προϊόντος κρίνεται σκόπιμο να δίνει έμφαση στην ανάδειξη των στοιχείων που το διαφοροποιούν από άλλα αντίστοιχα, στην ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και στην απόδοση του τουριστικού προορισμού σε σχέση με τα χρήματα που δαπανώνται (value for money). Για την έναρξη λειτουργίας της πολιτιστικής διαδρομής είναι αναγκαίος και ο προγραμματισμός για τη διεξαγωγή σχετικού event.

Εκτός τούτου, είναι απαραίτητη η προβολή της διαδρομής στην εγχώρια και διεθνή αγορά με την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών, καθώς αυξάνονται αυτοί που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο για την αναζήτηση τουριστικών πληροφοριών, την πραγματοποίηση κρατήσεων, την αγορά τουριστικών προϊόντων και υπηρεσιών. Όπως μάλιστα κατέδειξε πρόσφατη έρευνα, το 90-95% των τουριστών που επιλέγουν πολιτιστικές διαδρομές με επίκεντρο την Αθήνα, ενημερώνονται μέσω Διαδικτύου (Sarantakou & Xenitelis, 2019, 132).

Επιπρόσθετα, επιβάλλεται η δημιουργία μιας πλατφόρμας ενημέρωσης και επικοινωνίας, με σκοπό την παρουσίαση ενός ολοκληρωμένου τουριστικού προϊόντος, αλλά και την ανταλλαγή εμπειριών, απόψεων και εντυπώσεων από τουρίστες που ήδη έχουν επισκεφθεί αυτούς τους χώρους. Η λειτουργία αυτή είναι δυνατό να εξυπηρετηθεί και από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Εξάλλου, η εικόνα και η φήμη που διαθέτει ένας προορισμός είναι εξαιρετικά σημαντική για την προώθησή του (world of mouth) και την προσέλκυση «επαναλαμβανόμενων», αλλά και καινούριων καταναλωτών.

Εκτός των άλλων, οι εφαρμογές για προορισμούς που εγκαθίστανται στα έξυπνα τηλέφωνα (smartphones) δίνουν τη δυνατότητα στον επισκέπτη να λαμβάνει πληρέστερη ενημέρωση μέσω της συσκευής του κινητού του. Παράλληλα, είναι δυνατή η ανάδειξη του περιβαλλοντικού, πολιτισμικού και ιστορικού πλούτου της περιοχής.

Μέσω αρμόδιων φορέων και των επαγγελματιών του τουρισμού, είναι επιτακτική ανάγκη να οργανωθούν προγράμματα ενημέρωσης, εκπαίδευσης και τουριστικής κατάρτισης των τοπικών πληθυσμών, προκειμένου να εξασφαλιστεί η προσαρμογή τους και η δεκτικότητά τους στις εναλλακτικές προσεγγίσεις του τουρισμού.

Αναγκαία είναι και η γενίκευση των συνεργασιών με τουριστικά γραφεία ευρωπαϊκών χωρών, ενώ παράλληλα οι διεθνείς τουριστικές εκθέσεις που διοργανώνονται στις ευρωπαϊκές πόλεις, αποτελούν μια επιπλέον ευκαιρία για την προβολή του τουριστικού προϊόντος.

Τέλος, ένα σημαντικό μέρος των εσόδων που προέρχεται ειδικά από τα τουριστικά προγράμματα που συμπεριλαμβάνουν μνημεία φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς θα πρέπει να παραχωρείται για την προστασία, διατήρηση και προβολή αυτών των τόπων. Μια καλή πρακτική θα είναι, οι επισκέπτες να ενημερώνονται γι' αυτή τη διάθεση των συγκεκριμένων εσόδων.

ΚΕΦ. 5: Συμπεράσματα - Προτάσεις

Οι μεταβολές του κλίματος και του φυσικογεωγραφικού περιβάλλοντος είναι από τους σημαντικότερους παράγοντες που συντέλεσαν στην εξέλιξη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Η υλοποίηση και προβολή γεωμυθολογικών διαδρομών, που αναδεικνύουν αυτή την αλληλεπίδραση, είναι δυνατό να καταστούν μοχλός τουριστικής ανάπτυξης, προτείνοντας ένα είδος εναλλακτικών τουριστικών δραστηριοτήτων

Προς την κατεύθυνση αυτή, η σχέση της αρχαιοελληνικής θρησκείας και ειδικότερα των θεών και ηρώων με το περιβάλλον πρέπει, αφού διαπιστωθεί, να αναδειχθεί, με το σχεδιασμό παρόμοιων διαδρομών (Μαριολάκος, 2000-β). Τον ίδιο σκοπό δύναται να υπηρετήσει και η δημιουργία γεωμυθολογικών πάρκων. Η ακτινοβολία εξάλλου της ελληνικής μυθολογίας, αποτελεί ένα στέρεο υπόβαθρο για την ανάπτυξή τους και επιτρέπει τη γνωριμία με μύθους, άγνωστους στο ευρύ κοινό.

Παράλληλα, η αφήγηση μύθων, στο χώρο στον οποίο διαδραματίστηκαν, συντελεί ώστε ο επισκέπτης να συνειδητοποιήσει ότι το περιβάλλον δεν έχει παραμείνει αμετάβλητο κατά την πάροδο των χρόνων. Η εξάρτηση, επιπρόσθετα, από αυτό και η επίκληση ανώτατων δυνάμεων, αποτελεί κοινό γνώρισμα των ανθρώπινων όντων, όταν απειλούνται από αυτό.

Ως εκ τούτου, ο σύγχρονος επισκέπτης οδηγείται, κατά το Μαριολάκο, στη συνειδητοποίηση ότι το φυσικό περιβάλλον που αντικρίζει εκείνος, είναι διαφορετικό από αυτό στο οποίο επιβίωνε ο παλαιολιθικός, ο μεσολιθικός, αλλά και ο νεολιθικός άνθρωπος. Ταυτόχρονα, ενοποιείται το περιβάλλον στη συνείδησή του επισκέπτη και προάγεται η περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση, ωθώντας στην προστασία από ανθρώπινες παρεμβάσεις επιζήμιες γι' αυτό.

Η εμπλοκή επιπλέον σε πολιτισμικές δραστηριότητες, δύναται να συντελέσει στην ανάπτυξη της δημιουργικότητας, αλλά και στη διαμόρφωση ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων και ευαισθητοποιημένων πολιτών (Χαλιορής κ.α., 2018, 543).

Στην προβολή του τουριστικού και πολιτισμικού προϊόντος, οι tour operators είναι δυνατό να έχουν ουσιώδη ρόλο, εφόσον συντελούν καθοριστικά στη διαμόρφωση των τουριστικών ροών, ενθαρρύνοντας τους επισκέπτες να γνωρίσουν τοποθεσίες της ευρύτερης περιοχής της Αττικής. Περιοχές, όπως η Ελευσίνα, τα Μεσόγεια και ο Ελαιώνας, στις οποίες εδράζεται το τρίπτυχο *άρτος-οίνος-έλαιο*, πρωταρχικό για τη διαβίωση, όχι μόνο του αρχαίου, αλλά και του σύγχρονου Έλληνα, επιβάλλεται να αναβαθμιστούν και να προβληθούν σε σχέση με τη γεωμυθολογική διάστασή τους, αξιοποιώντας τη χρήση κειμένων και χαρτών (Μαριολάκος, 2000-α).

Η αξιοποίηση της υλικής και άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς δημιουργεί παράλληλα ένα γόνιμο πεδίο πολιτισμικών ανταλλαγών και συμβάλλει στην ενίσχυση της πολιτισμικής ταυτότητας και ποικιλομορφίας έναντι της αλλοτριωτικής δύναμης της παγκοσμιοποίησης.

Εφικτή είναι και η σύνδεση με το γεωτουρισμό. Αυτή η αναπτυσσόμενη εναλλακτική μορφή τουρισμού αποσκοπεί στη βιωματική επαφή του ανθρώπου με τη φύση, μέσω της περιήγησης σε τόπους με ιδιαίτερα γεωλογικά, αλλά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά (Κανελλοπούλου, 2015). Οι γεώτοποι, αποτελούν θέσεις, στις οποίες είναι εμφανείς γεωλογικές διεργασίες και μαρτυρούν σημαντικές στιγμές της ιστορικής εξέλιξης της γης. Παρέχοντας κριτήρια ερμηνείας των μύθων και κατανόησης του παρελθόντος είναι δυνατό να εμπλουτίσουν δυναμικά το τουριστικό προϊόν (Μαριολάκος, 2000-β).

Εκτός των άλλων, παρόμοιες διαδρομές είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν στα πλαίσια της τυπικής και άτυπης εκπαίδευσης, σε συνδυασμό με μουσειοπαιδαγωγικά προγράμματα, αλλά και με την τοπική ιστορία. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση εξάλλου, είναι μια δυναμική διαδικασία που στοχεύει στην κατανόηση του περιβάλλοντος ως ένα πολύπλοκο σύνολο παραγόντων που αλληλοεξαρτώνται και αλληλεπιδρούν (Φλογαΐτη, 2011, 160).

Χρήσιμη είναι και η διαθεματική προσέγγιση ποικίλων γνωστικών αντικειμένων, τα οποία δύνανται να συσχετιστούν με τις μεταβολές του γεωπεριβάλλοντος στον αιγαιακό χώρο. Η μελέτη του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και της αλληλεπίδρασης του με το περιβάλλον, μετατρέπεται κατ' αυτόν τον τρόπο σε αφετηρία για την κατανόηση της διαλεκτικής σχέσης ανθρώπου φύσης. Ιδιαίτερης αξίας είναι ο συσχετισμός μύθου και πραγματικότητας, ο οποίος κινητοποιεί τη φαντασία και ενεργοποιεί τον κριτικό στοχασμό.

Παράλληλα, *ανάλογες πολιτιστικές διαδρομές* ενδεικτικά είναι δυνατό να δημιουργηθούν:

- Στην Αρκαδία, στην οποία τοποθετείται η γέννηση πολλών θεών (Ποσειδώνας, Δίας κ.α).
- Στην Κωπαίδα, όπου σώζονται κατάλοιπα των αποστραγγιστικών έργων των Μινύων, τα οποία και θεωρούνται τα αρχαιότερα στην Ευρώπη (16^{ος} αιώνας π.Χ.).
- Στην Εύβοια, όπου τοποθεσίες όπως η Αιδηψός και τα Λιχαδονήσια συνδέονται με τον ήρωα Ηρακλή.
- Στην Αίγινα και τη Σαλαμίνα, οι οποίες, σύμφωνα με τη μυθολογία, ήταν κόρες του Ποταμού Ασωπού και σχετίζονται με τις γεωπεριβαλλοντικές μεταβολές στο χώρο του Σαρωνικού.

- Στην Πελοπόννησο, όπου πραγματοποιήθηκαν οι έξι από τους δώδεκα άθλους του Ηρακλή.

Μέσω των προτεινόμενων πολιτιστικών γεωμυθολογικών διαδρομών, η μυθολογική αφήγηση, συνδεδεμένη με την πραγματικότητα, συμβάλλει στο σχεδιασμό ποιοτικών τουριστικών προϊόντων για την Αττική, αλλά και τον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, υπηρετώντας ταυτόχρονα τις αρχές της αειφόρου ανάπτυξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωση

- Γκρέιβς, Ρ. (1998). *Οι ελληνικοί μύθοι*, τ.1. Αθήνα: Κάκτος.
- De Romilly, J. (1999). *Γιατί η Ελλάδα*. Αθήνα: Το άστυ.
- Hopper, R.J. (1993). *Οι πρώτοι Έλληνες*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.
- Θεοχάρης, Δ. (1971). «Νεολιθική Εποχή». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Β, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σσ. 48-79.
- Κακριδής, Ι. (1986). «Ιδιοτυπίες του ελληνικού μύθου». Στο *Ελληνική μυθολογία: Εισαγωγή στο μύθο*, σσ. 23-71. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Καλλέργη, Δ. (χ.χ.) *Ο Υμηττός: το ιερόν όρος της Αττικής*. Αθήνα: Ιδιοθέατρον.
- Καλογήρου, Α. (2003). *Τα μονοπάτια του Υμηττού*. Αθήνα: Εκδόσεις κριτική Α.Ε.
- Κερένυι, Κ. (1974). *Η μυθολογία των Ελλήνων*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Κοκκώσης, Χ. και Τσάρτας, Π. (2001). *Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον*, Αθήνα: Κριτική.
- Κοκκώσης, Χ., Τσάρτας, Π. και Γκρίμπα, Ε. (2011). *Ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού: Ζήτηση και προσφορά νέων προϊόντων τουρισμού*, Αθήνα: Κριτική.
- Μαριολάκος, Η. (2016). «Η Αττική και ο Σαρωνικός την εποχή που οι Πρωτοέλληνες έπλαθαν τους θεούς τους». Δήμος Κρωπίας, 16 Νοεμβρίου.
- Μαριολάκος, Η. (2005). «Οι Έριδες μεταξύ των Θεών στην Ελληνική Μυθολογία. Μία Γεωμυθολογική - Φυσικογεωλογική Προσέγγιση». Πανεπιστήμιο Αθηνών, 21 Νοεμβρίου.
- Μαριολάκος, Η. (2002). "Η γεωπεριβαλλοντική διάσταση της ελληνικής μυθολογίας= The geoenvironmental dimension of greek mythology". *Δελτίον της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας*, 34(6), σσ.2065-2086.
- Μαριολάκος, Η. (2000-α). «Εναρκτήρια Ομιλία», *Συμπόσιο «Γεωτουριστικά, Γεωπολιτιστικά Μονοπάτια και Γεωμυθότοποι»*. Αθήνα, 1-4 Ιουνίου, σσ. 142-151.
- Μαριολάκος, Η. (2000-β). «Γεωτουριστικά μονοπάτια και AGENTA 21», *Συμπόσιο «Γεωτουριστικά, Γεωπολιτιστικά Μονοπάτια και Γεωμυθότοποι»*. Αθήνα, 1-4 Ιουνίου, σσ. 9-11.
- Μαριολάκος, Η., Μπαντέκας, Η., Μαρκατσέλης, Ε., Παπαγεωργίου, Μ., Μπουκουβάλας, Α. και Σταυρόπουλος, Γ. (2008). «Εθνικό Θεματικό Δίκτυο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Γεωπεριβαλλοντικά – Γεωμυθολογικά Μονοπάτια», *4^ο Συνέδριο ΠΕΕΚΠΕ*. Ναύπλιο, 12-14 Δεκεμβρίου.
- Μαριολάκος, Η., Φουντούλης, Ι., Θεοχάρης, Δ., Μπαντέκας, Ι., Μαριολάκος, Δ., Καπουράνη, Ε. και Ανδρεαδάκης, Ε. (2003). «Ακολουθώντας τα αρχαία χνάρια», *3^ο Συμπόσιο Αρχαιολογίας, Γεωλογίας και Παλαιοντολογίας Σπηλαίων*. Αθήνα, 17-19 Οκτωβρίου, σσ. 7-41.
- Μαριολάκος, Η. & Θεοχάρης, Δ. (2002). Η γέννηση της Αίγινας και της Σαλαμίνας και η γεωμυθολογική τους ερμηνεία= The Aigina and Salamis" genesis" and its geomythological meaning. *Πανελλήνια και Διεθνή Γεωγραφικά Συνέδρια, Συλλογή Πρακτικών*, 1, σσ.150-158.
- Μαριολάκος, Η. & Θεοχάρης, Δ. (2001). «Μετατοπίσεις των ακτογραμμών στο Σαρωνικό κατά τα τελευταία 18.000 χρόνια και η Κυχρεία παλαιολίμνη = Shorelines displacement in the Saronic gulf area during the last 18.000 years and the Kihrea paleolake». *Δελτίον της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας*, 34(1), σσ. 405-413.
- Ολάγια, Π. (2001). *Μυθολογικός Άτλας της Ελλάδας*. Αθήνα: Road Εκδόσεις.
- Παπαχατζής, Ν. (1971). «Ελληνική Μυθολογία». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Β', σσ. 94-157. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Παπαχατζής, Ν. (1971). «Η θρησκεία κατά την αρχαϊκή εποχή». Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Β', σσ. 66-93. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Παπαχατζής, Ν. (1998). *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αττικά*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Πουκεβίλ, Φ. (1995). *Ταξίδι στην Ελλάδα. Στερεά Ελλάδα*. Αττική- Κόρινθος. Αθήνα: Εκδόσεις Αφών Τολίδη.

Ρωπαίτου –Τσαπαρέλη, Ζ. (2006). *Ο Ελαιώνας της Αθήνας*. Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιππότη.

Σαββανή, Σ. (2015). *Η προϊστορική Αττική, οι ήρωες και οι θεοί της*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου –Καρδαμίτσα.

Σχίζας, Γ. (1999). *Ο Υμηττός*. Αθήνα: Εκδόσεις «Στοχαστής».

Τσάτσος, Κ. (1986). «Η έννοια του μύθου». Στο *Ελληνική μυθολογία: Εισαγωγή στο μύθο*, σσ. 15-21. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Τσελεμπή, Ε. (1991). *Ταξίδι στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκάτη.

Φλογαίτη, Ε. (2011). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Πεδίο

Φλωμπέρ, Γ. (2000). *Το ταξίδι στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ολκός.

Φωκά, Β. & Βαλαβάνης, Π. (1994). *Περίπατοι στην Αθήνα και την Αττική*. Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.

Ξενόγλωσση

Fairbridge, R.W. (1983). "Isostasy and eustasy". In D.E. Smith and A.G. Dawson (eds). *Shorelines and isostasy*, 16, pp.3-25. London: Academic Press.

Moerner, N.A. (1976). "Eustasy and geoid." *Journal of Geology*, 88, pp.123-151.

Ηλεκτρονική βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσες βιβλιογραφικές πηγές από το διαδίκτυο

Ανδρεάδης, Γ. (1986). «Η μοναξιά των θεών και των ανθρώπων στον Ησίοδο: μια συμβολή στη διερεύνηση της κοινωνικής σημασίας του μύθου στην Αρχαία Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 61 (61), σσ. 54-79. Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7523/7253> (Πρόσβαση 20 Δεκεμβρίου 2018).

Αυγερινού-Κολώνια, Σ. (1995). «Πολιτιστικές τουριστικές διαδρομές. Δρόμοι Διαλόγου και Ανάπτυξης», *Σύγχρονα Θέματα*, 55, σσ. 104-111. Διαθέσιμο στο: <http://pandemos.panteion.gr:8080/fedora/objects/iid:4358/datastreams/PDF1/content> (Πρόσβαση 10 Δεκεμβρίου 2018).

Γιαννόπουλος, Ι.(1999). *Μυστική Αθήνα & Αττική*. Διαθέσιμο στο: <https://es.scribd.com/document/29105373/%CE%97-%CE%9C%CE%A5%CE%A3%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97-%CE%91%CE%98%CE%97%CE%9D%CE%91-%CE%9A%CE%91%CE%99-%CE%91%CE%A4%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97> (Πρόσβαση: 28 Νοεμβρίου 2018).

Ελληνική Δημοκρατία. Υπουργείο Τουρισμού. (2013). *Σχέδιο κατευθύνσεων εθνικής αναπτυξιακής στρατηγικής 2014-2020 στον τομέα του τουρισμού*. Αθήνα: Υπουργείο Τουρισμού. Διαθέσιμο στο: <http://www.gsrt.gr/Financing/Files/ProPeFiles72/Στρατηγικη%20Τουρισμου%202014-2020.pdf> (Πρόσβαση στις 20 Ιανουαρίου 2019).

Ευστρατίου Κ. (1991). «Αφιέρωμα στα ιερά της Αττικής», *περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες*, 39, σσ. 6-8. Διαθέσιμο στο: <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/06/39-1.pdf> (Πρόσβαση 5 Νοεμβρίου 2018).

Κακαβογιάννη, Ο. (2017), «Μεσόγεια. Το χαμένο περιβόλι της Αττικής», *forkeratea.com*, 19 Μαΐου 2017. Διαθέσιμο στο: https://forkeratea.com/%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%B9%CE%BA%CE%B1-%CE%BD%CE%B5%CE%B1/blog-post_38-3/ (Πρόσβαση 10 Οκτωβρίου 2018).

Κανελλοπούλου, Γ. (2015) «Η πρό(σ)κληση του γεωτουρισμού στην Ελλάδα: Γεωπολιτιστικές διαδρομές στην περιοχή του Ζαγορίου Ιωαννίνων (ΒΔ Ελλάδα)». 1st International Conference on Experiental Tourism. Σαντορίνη, 9-11 Οκτωβρίου. Διαθέσιμο στο: https://ecomuseumzagori.gr/eco/wp-content/uploads/2016/12/IMIC2015_gr.docx (Πρόσβαση 20 Ιανουαρίου 2019).

Καραβασίλη, Μ. και Μικελάκης, Ε. (1999). «Πολιτιστικές διαδρομές. Προς μια ερμηνευτική του «πολιτισμικού τοπίου» με αναπτυξιακή προοπτική», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 71, σσ. 82-86. Διαθέσιμο στο: <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/71-8.pdf> (Πρόσβαση 20 Δεκεμβρίου 2018).

Κοντογεωργοπούλου, Χ. (2006). «...ώς εις άλλο Σίνα την επί τον Πανικού όρους άκρώρειαν... ΠΑΝΕΙΟΝ – ΥΜΗΤΤΟΣ: Δυο ιερά βουνά της Αττικής», *Εώα και Εσπέρια*, 6, σσ. 259-274. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/269847938_os_eis_allo_Sina_ten_epi_ton_Panikou_orous_akroreian_PANEION_-YMETTOS_DYO_IERA_BOUNA_TES_ATTIKES (Πρόσβαση 10 Οκτωβρίου 2018).

Κοτζιάς, Ν. (1951). «Ανασκαφαί εν Προφήτη Ηλία Υμηττού». *Πρακτικά τής Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, σσ. 144-172. Διαθέσιμο στο: <http://ir.lib.uth.gr/bitstream/handle/11615/10082/article.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Πρόσβαση 10 Δεκεμβρίου 2018).

Κούρτης, Π. (2015). «Η SWOT ανάλυση: ένα χρήσιμο αλλά όχι αυτοδύναμο εργαλείο Στρατηγικού Σχεδιασμού». Διαθέσιμο στο: ejournals.teiath.gr/index.php/DO/article/download/187/186 (Πρόσβαση 20 Ιανουαρίου 2019).

Κυπαρίσση – Αποστολικά, Ν. (2009). «Οι έρευνες στο σπήλαιο της Θεόπετρας (1987-2007)», Στο: Ράπτης, Δ. Ε., & Παπαβασιλείου, Γ. Β. (επιμ.), *Τοπικός πολιτισμός και εκπαίδευση: πρακτικά [πανελληνίου παιδαγωγικού-ιστορικού] συνεδρίου*, 23-25 Νοεμβρίου 2006, Τρίκαλα: Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Τρικάλων, σσ. 61-87. Διαθέσιμο στο: <http://ir.lib.uth.gr/> (Πρόσβαση 2 Ιανουαρίου 2019).

Κυπαρίσση – Αποστολικά, Ν. (1998). «Ο κοινωνικός ρόλος της γυναίκας σε μια προϊστορική κοινωνία, *περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες*, 67, σσ. 37-41. Διαθέσιμο στο: <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/67-3.pdf> (Πρόσβαση 5 Ιανουαρίου 2019).

Λαϊνοπούλου, Χ. (2014). «Δημιουργικός τουρισμός": αξία δεν έχει το σουβενίρ, αλλά η εμπειρία να το φτιάξεις μόνος σου». *Tornosnews.gr*, Διαθέσιμο στο: <https://www.tornosnews.gr/permalink/4440.html> (Πρόσβαση 5 Ιανουαρίου 2019).

Λερίου, Α. (2010). *Η Δυτική Αττική κατά την αρχαιότητα*. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δυτικής Αττικής. Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/26671838/Η_Δυτική_Αττική_κατά_την_αρχαιότητα (Πρόσβαση 12 Οκτωβρίου 2018).

Μαριολάκος, Η. (2012). «Ο Υμηττός και η Αττική την εποχή που οι πρωτο – Έλληνες έπλαθαν τους θεούς τους. Μια Γεωμυθολογική προσέγγιση». *Διημερίδα «Κορωπί και Υμηττός : συνοδοιπόροι στο χρόνο»*, 20-21 Οκτωβρίου, Δημαρχείο Κρωπίας. Διαθέσιμο στο: <https://mthymettosgreece.com/to-vouno/geomithologia/> (Πρόσβαση 10 Οκτωβρίου 2018).

Μαριολάκος, Η. (2001). «Η συμβολή της γεωμυθολογίας στην περιβαλλοντική εκπαίδευση». *Συνέδριο του ΚΠΕ Στυλίδας Υπάτης*, 1 – 4 Φεβρουαρίου. Διαθέσιμο στο: http://www.ekke.gr/estia/Cooper/Mariolakos/Mariolakos_Omilia_Stylidas.pdf (Πρόσβαση 10 Οκτωβρίου 2018).

Ματάλα, Α.-Λ. (2015). Διατροφή και πολιτισμός. Βιοπολιτισμικές προσεγγίσεις της επιλογής τροφής. Διαθέσιμο στο:

https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/3801/2/1536_Matala.pdf (Πρόσβαση 15 Νοεμβρίου 2018).

Μποφίλιας, Α. (2007). «Ανάδειξη του ιστορικού Ελαιώνα των Αθηνών», *περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες*, 102, σσ. 83-94. Διαθέσιμο στο: <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/102-11.pdf/> (Πρόσβαση 14 Δεκεμβρίου 2018).

Ντούνη, Κ. & Παπαφλωράτου, Ε. (2012) «Υμηττός, Η φυσιογνωμία ενός τόπου λατρείας», *Διημερίδα «Κρωπί και Υμηττός : συνοδοιπόροι στο χρόνο»*, 20-21 Οκτωβρίου, Δημαρχείο Κρωπίας. Διαθέσιμο στο: <https://docplayer.gr/5411588-Hairetismos-dimarhoy-kropias-dimitri-kioysi.html> (Πρόσβαση 25 Νοεμβρίου 2018).

Ορλάνδος, Α. Κ. (1933). «Μεσαιωνικά μνημεία τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντελικῆς - Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω», *Εὐρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, Γ', Ἀθῆναι. Διαθέσιμο στο: https://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?filename=%2Fvar%2Fwww%2Fanemiportal%2Fmetadata%2F5%2F2%2F0%2Fattached-metadata-01-0001597%2F276081.pdf&rec=%2Fmetadata%2F5%2F2%2F0%2Fmetadata-01-0001597.tkl&do=276081.pdf&width=622&height=842&pagestart=1&maxpage=118&lang=en&pageno=1&pagenotop=1&pagenobottom=4 (Πρόσβαση 16 Νοεμβρίου 2018).

Παπαγεωργίου, Μ. και Γκαντούνα, Ε. (2012). «Πολιτιστικός τουρισμός και πολιτιστικές διαδρομές: Κατευθύνσεις σχεδιασμού σε τοπική κλίμακα μέσα από την περίπτωση του Δήμου Ελασσόνας», *Citybranding.gr*, 19 Δεκεμβρίου 2012. Διαθέσιμο στο: https://www.citybranding.gr/2012/12/blog-post_19.html (Πρόσβαση 8 Ιανουαρίου 2018).

Παπαγρηγορίου, Σ., Παπαδάκη, Α., Κοτζαγεώργης, Γ., Γαβριήλ, Ι., Βουρεκάς, Κ., Σπάτουλας, Σ. και Τόρης, Ν. (2012). *Άτλας του Ελαιώνα Αττικής*. Αναπτυξιακή Εταιρεία Δήμου Αθηναίων Α.Ε. Διαθέσιμο στο: <https://eclass.upatras.gr/modules/document/file.php/ARCH459/%CE%86%CF%84%CE%BB%CE%B1%CF%82%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%95%CE%BB%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BD%CE%B1.pdf> (Πρόσβαση: 28 Δεκεμβρίου 2018).

Πλάκα, Β. (2017). « Ο Ελαιώνας της Αθήνας», *Αθηνονδρόμιο*, 30 Μαρτίου 2017. Διαθέσιμο στο: http://athinodromio.gr/%CE%BF-%CE%B5%CE%BB%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8%CE%AE%CE%BD%CE%B1%CF%82/#.XFMta_kzZ9A (Πρόσβαση: 29 Δεκεμβρίου 2018).

Σερρο, Α. (2012). «Τουρισμός – Ένα Προνομιακό Πεδίο για Καινοτομία: Θεωρητικές Βάσεις και Πρακτικές Εφαρμογές». *Καινοτόμες Τάσεις στην Τουριστική Ανάπτυξη*. Πανεπιστήμιο Αθηνών, 26 Ιανουαρίου 2012. Διαθέσιμο στο: <http://traveldailynews.gr/columns/article/2277> (Πρόσβαση στις 19 Ιανουαρίου 2019).

Σιούντρη, Α. (2015), «Το μοναστήρι στο οποίο «βαπτίστηκε» η Καισαριανή». *Orthodoxia.info*. Διαθέσιμο στο: <https://orthodoxia.info/news/μονη-καισαριανης-ιστορια/> (Πρόσβαση: 26 Νοεμβρίου 2018).

Τσάρτας, Π. (1998). «Κοινωνικότητα και τουρισμός: Ανάλυση χαρακτηριστικών σε διαφορετικούς τύπους τουρισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 96-97, σσ. 111-132. Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7315/7035> (Πρόσβαση 20 Σεπτεμβρίου 2018).

Τσάρτας, Π. και Λαγός, Δ. *Η ελληνική τουριστική προοπτική μπροστά στις διεθνείς εξελίξεις*. Διαθέσιμο στο: http://library.tee.gr/digital/books_notee/book_59509/book_59509_tsartas.pdf (Πρόσβαση 10 Σεπτεμβρίου 2018).

Τράτσα, Μ. (2011). «Βραυρώνα: Μονοπάτι για τυφλούς σε υγρότοπο», *Το Βήμα*, 4 Απριλίου 2011. Διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2011/04/04/society/brayrna-monopati-gia-tyfloy-se-ygrotopo/> (Πρόσβαση 20 Ιανουαρίου 2019).

Χαλιωρής, Κ., Μητούλα, Ρ., Θεοδωροπούλου, Ε., Καλδής, Π. (2018). «Η συμβολή του Πολιτισμού στη Βιώσιμη Ανάπτυξη του Δήμου Δελφών». *Πρακτικά πανελληνίου Συνεδρίου «Αστική Ανάπλαση και Ανάπτυξη: Πολιτισμός – Τουρισμός – Αγορά Ακινήτων»*, Βόλος, σσ. 543-565. Διαθέσιμο στο:

https://www.researchgate.net/publication/326344887_E_symbole_tou_Politismou_ste_Biosim_e_Anptyxe_tou_Demou_Delphon (Πρόσβαση 12 Δεκεμβρίου 2018).

Ξενόγλωσσες βιβλιογραφικές πηγές από το Διαδίκτυο

European Commission (2016). Flash Eurobarometer 432, *Preferences of Europeans towards tourism*. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/growth/tools-databases/vto/eurobarometer> (Πρόσβαση 15 Ιανουαρίου 2019).

Richards, G. (2014). «Tourism trends: The convergence of culture and tourism». *The Netherlands: Academy for Leisure NHTV University of Applied Sciences*. Διαθέσιμο στο: https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/35722915/Tourism_and_culture_trends.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1549489796&Signature=dLzQHxuSKtKQD%2BVOipT2Vn%2FC2MI%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DTourism_trends_The_convergence_of_cultur.pdf (Πρόσβαση 20 Ιανουαρίου 2019).

Richards, G. (2011). «Tourism trends: tourism, culture and cultural routes. *Cultural tourism trends in Europe: a context for the development of Cultural Routes*». In Khovanova-Rubicondo, K.(ed.) *Impact of European Cultural Routes on SMEs' innovation and competitiveness*, Strasbourg: Council of Europe Publishing, pp. 21-39. Διαθέσιμο στο: <https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents> (Πρόσβαση 20 Ιανουαρίου 2019).

Richards, G. (2003). «What is Cultural Tourism?». Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/324031354_What_is_Cultural_Tourism (Πρόσβαση 20 Ιανουαρίου 2019).

Sarantakou, E. & Xenitelis, S. (2019). "Innovative Cultural Tours in Athens: An Interesting Internship in the Era of Economic Crisis". In Katsoni, V.& Segarra-Oña, M. eds. *Smart Tourism as a Driver for Culture and Sustainability, Springer Proceedings in Business and Economics*. Springer International Publishing. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/330767235_Innovative_Cultural_Tours_in_Athens_An_Interesting_Internship_in_the_Era_of_Economic_Crisis_Universitatsfrauenklinik_Heidelberg (Πρόσβαση 13 Φεβρουαρίου 2019).

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (Unesco). (1972). *Convention Concerning the protection of the world cultural and natural heritage*. Διαθέσιμο στο: <http://whc.unesco.org> (Πρόσβαση στις 10 Ιανουαρίου 2019).

Διαδικτυακοί τόποι

Ελληνόγλωσσοι

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/ Αρχαιολογία της Πόλης των Αθηνών
<http://www.eie.gr/archaeologia/gr> (Πρόσβαση στις 3 Ιανουαρίου 2019).

Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (IBE/EIE)
<http://www.eie.gr/byzantineattica/view.asp?cgpk=490&lg=el&obpk=406&xsl=detail>
(Πρόσβαση στις 8 Ιανουαρίου 2019).

Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία
<http://www.ornithologiki.gr> (Πρόσβαση στις 10 Ιανουαρίου 2019).
Hiking Hellas

<http://hiking-hellas.blogspot.com> (Πρόσβαση στις 8 Ιανουαρίου 2019).

Η Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα

<http://www.greek-language.gr/> (Πρόσβαση στις 7 Ιανουαρίου 2019).

Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού

<http://www.fhw.gr> (Πρόσβαση στις 8 Ιανουαρίου 2019).

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

<http://odysseus.culture.gr> (Πρόσβαση στις 9 Ιανουαρίου 2019).

Υπουργείο Τουρισμού

<http://www.mintour.gov.gr>

Φιλοδασική Ένωση Αθηνών

<http://www.philodassiki.org> (Πρόσβαση στις 9 Ιανουαρίου 2019).

Ξενόγλωσσοι

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)

<http://whc.unesco.org> (Πρόσβαση στις 10 Ιανουαρίου 2019).

World Tourism Organization (UNWTO)

<http://www2.unwto.org/> (Πρόσβαση στις 10 Ιανουαρίου 2019).

International Council on Monuments and Sites (ICOMOS).

<https://www.icomos.org/en/> (Πρόσβαση στις 10 Ιανουαρίου 2019).

Διαδικτυακοί τόποι πολιτιστικών διαδρομών - περιηγήσεων

<https://www.alternativeathens.com/tours> (Πρόσβαση στις 20 Ιανουαρίου 2019).

<https://beyondathens.net/tour/the-hercules-routes/> (Πρόσβαση στις 20 Ιανουαρίου 2019).

<https://www.discovergreekculture.com/tours/> (Πρόσβαση στις 20 Ιανουαρίου 2019).

<http://www.diazoma.gr/> (Πρόσβαση στις 20 Ιανουαρίου 2019).

<https://enjoygreecetours.com> (Πρόσβαση στις 20 Ιανουαρίου 2019).

<https://greeking.me/tours> (Πρόσβαση στις 20 Ιανουαρίου 2019).

<https://www.hopin.com/hopin-tours> (Πρόσβαση στις 20 Ιανουαρίου 2019).

<https://www.fantasytravelofgreece.com/tours> (Πρόσβαση στις 20 Ιανουαρίου 2019).

<http://somerhereweknow.com/> (Πρόσβαση στις 20 Ιανουαρίου 2019).

Διαδικτυακές πηγές εικόνων

https://antisimvatikos.blogspot.com/2014/01/blog-post_2.html (Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2019).

<http://artandpress.gr> (Πρόσβαση στις 5 Ιανουαρίου 2019).

<http://athinodromio.gr> (Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2019).

<http://www.byzantineathens.com> (Πρόσβαση στις 3 Ιανουαρίου 2019).

<http://www.eie.gr/archaeologia/gr/> (Πρόσβαση στις 10 Ιανουαρίου 2019).

<https://geomythiki.blogspot.com> (Πρόσβαση στις 12 Ιανουαρίου 2019).

<https://www.google.com/maps> (Πρόσβαση στις 8 Ιανουαρίου 2019).

<http://www.greeklanguage.gr> (Πρόσβαση στις 11 Ιανουαρίου 2019).

<https://www.iefimerida.gr> (Πρόσβαση στις 5 Ιανουαρίου 2019).

<https://www.lifo.gr> (Πρόσβαση στις 12 Ιανουαρίου 2019).

<https://www.mixanitouxronou.gr> (Πρόσβαση στις 14 Ιανουαρίου 2019).

<http://www.naturagraeca.com> (Πρόσβαση στις 8 Ιανουαρίου 2019).

<http://odysseus.culture.gr> (Πρόσβαση στις 15 Ιανουαρίου 2019).

<http://www.ornithologiki.gr> (Πρόσβαση στις 20 Ιανουαρίου 2019).

<https://orthodoxia.info/>(Πρόσβαση στις 14 Ιανουαρίου 2019).
<http://www.philodassiki.org>(Πρόσβαση στις 17 Ιανουαρίου 2019).
<https://www.tovima.gr> (Πρόσβαση στις 15 Ιανουαρίου 2019).
<http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos> (Πρόσβαση στις 18 Ιανουαρίου 2019).
<https://www.votegreece.gr> (Πρόσβαση στις 16 Ιανουαρίου 2019).

Πηγή εικόνας εξωφύλλου

<https://www.lifo.gr>(Πρόσβαση στις 12 Ιανουαρίου 2019).